

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
ZSIRAI MIKLÓS

ÖTVENKETTEDIK KÖTET

BUDAPEST

1944—1948

TARTALOM

	Lap
N. SEBESTYÉN IRÉN: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben	3
COLLINDER BJÖRN: Az uráli fokváltakozás	15
GÁLDI LÁSZLÓ: Francia-orosz nyelvi kapcsolatok a XVIII. században	31
BEKE ÖDÖN: Szómagyarázatok (m. <i>szín</i> , cser. <i>βà-žák</i> , cser. <i>βiyè</i> , cser. <i>βila</i> , cser. <i>βuistók</i> , cser. <i>ila-ò-môž</i> , cser. <i>jayem</i>)	40
SZ. KISFÁL MAGDOLNA: Világtájak nevei az ugor nyelvekben	50
LAKÓ GYÖRGY: Osztyák <i>kômôt</i> 'széles'	57
KÁLMÁN BÉLA: Egy ugor-szamojéd szóösszefüggés	60
Ismertetések és bírálatok:	
KAI DONNERS Kamassisches Wörterbuch. Ism. HAJDÚ PÉTER.	63
Új votják-orosz szótár. Ism. LAKÓ GYÖRGY	65
POSTI, LAURI: Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Ism. LAKÓ GYÖRGY	68
Újabb mondattani kutatások a balti-finn nyelvek körében. Ism. LAKÓ GYÖRGY	74

A folyóirat jelen számának cikkei már legnagyobbbrészt ki voltak szedve 1944-ben. A felszabadulás óta szaktudományunkban is lényeges változások következtek be. Ezek természetesen nem tükröződhetnek ebben a számban. Azóta számos új szempontú könyv jelent meg, amelyeket majd csak következő számunkban ismertetünk. Jelen számunk tehát még nem egy új korszak nyitánya, hanem inkább a múlt lezárása.

A SZERKESZTŐ.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

BUDAPEST
1948

Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben.¹⁾

Quercus-nevek.

27. f. *tammi*.

A *Quercus* neve a finnben *tammi*. A szó megvan az észttben és a lívben is: észtt *WIED. tamm* 1. 'Eiche; *Quercus pedunculata Ehrh.*, 2. 'Lohe, Gärberlohe', lív *KETT. tām*, Ny. *tāmēd* 'eiche; *quercus robur*'.

A *tammi* *Quercus*-névnek biztos etimológiáját is ismerjük: md. *PAAS. (Chresth.) E. tumo*, M. *tumä* 'eiche', vö. *AHLQV. M. tumē-nal, tuma-nal, tumi-nal* 'Eichenwald' | cser. *SZILASI tumo* 'cserfa; eiche' *GEN., Bud., Tr., tumo* *Uf., Car., tuma* *Bk. id. vö. tumer, tumerla* 'cserfaerdő; quercetum', *RAMST. tuma* 'Eiche', *tu'mēr* 'Eichwald', *tumerlä roša* 'Eichenhain', *WICHM. (Chresth.) KH. tum*, U. *tū'ma* 'eiche'.

Nem lehetetlen, hogy a norvég-lappban egy lazacnévben őrződött meg a *Quercus* finn *tammi*-nak megfelelő neve: *FRIIS duovve* 'salmo femina; rognlaks, hunlaks', *NIELSEN duov've*, P. *dǫv'vì*, Kr. *dǫv'vì* 'salmon vith roe; rognlaks', *duov'vaš* dem. A lapp halnévnek ősróksága ugyanis hangtanilag jól igazolható a cseremisiz *SZILASI tumo, tuma-kol* 'garda; clupea alosa' halnévvel, amelyben — hacsak nem népetimológiás alakulatról van szó — *tumo, tuma* = *tumo, tuma* (~ f. *tammi*) 'Eiche'. Halneveknek fanevekkel való összefüggése — mint „Az uráli nyelvek régi halnevei” c. dolgozatomban (NyK. XLIX; 48, 45. sz.) ezzel a halnévvel kapcsolatban kifejtettem — nem szokatlan a finnugorságban.

A finn *tammi* szóval és mordvin-cseremisiz megfelelőivel összetartozik a *Quercus* zürjén neve: *WIED. Zus. typ; typ-pu*. Permi Szent István hittérítő XIV. sz.-ból származó felirataiban a fanév *tupu* alakban fordul elő (vö. *WICHM. Wotj. Chresth. 112*). A szó megvan

¹⁾ A dolgozat első részét l. NyK. LI, 412–434.

a votjákban is: WIED. *typy-pu* 'Eiche', MUNKÁCSI *típí*, Kaz. *tépé* 'tölgy; *dyó*; quercus; eiche', WICHM. (Chresth.) G. *típí* 'eiche, eichen'.¹⁾

SETÄLÄ (FUF. XII, Anz. 10) a tölgy votják *típí* nevét eredetibb **tēmppe* alakra vezette vissza. Lehetne azonban arra is gondolni, hogy a finn Quercus-névben a geminata másodlagos nyúlás eredménye s akkor kiindulhatnánk egy **tēms* alapalakból, amelynek szóközépi *-*m-* hangja a permi nyelvekben szabályosan elveszett (vö. SZINNYEI, NyHas.⁷ 46). A permi adatokban a zürj. *-p*, *-pu*, votj. *-pí*, *-pē* stb. végzeteket pedig úgy foghatjuk fel, mint a magyar *fa*, finn *puu* megfelelőit annál is inkább, mivel a 'Baum' jelentésű votjKaz. *pē* szó csak fanevekkel való összetételekben használatos. Ezeket a permi Quercus-neveket tehát elhomályosult összetételeknek magyarázhatjuk: zürj. *ty-p*, *tu-pu*, votj. *tí-pí*, *tē-pē*, *←*ty-pu*, **tu-pu*, **tí-pu*, **tē-pē* (*←*tē-pu*). A zürj. *typ-pu*, votj. *typy-pu* alakváltozatokban az élőfa zürjén, illetőleg votják neve, a *pu* szó kétszer járult a Quercus zürj.-votj. *ty* *←*tēms* nevéhez.

A Quercus finn *tammi* nevének, valamint a vele összetartozó mordvin, cseremiszi és permi szóknak pontos hangtani megfelelője van a szamojéd nyelvekben: szam. CASTR. T. *tuimua* 'Lärchenbaum', O. N. *töu*, KO., K. *tüu*, Č., FO. *čüu*, Jel., B., Kar., Taz. *tüme* id., Kam. *šomi* id. Vö. még KLAPR. Atl. Tawgi *toimna* 'Fichte', Tomsk *tüu*, Narym *töo*, Ket *tüu*, Tym. *töo*, Kar. *tüüm*, Kam. *šame*, Taigi *toima* 'Lärchenbaum'. Osztják-szamojéd (Č., FO) *č*, Kam. *š* eredeti **t-* folytatója is lehet (vö. PAAS., Beitr. 223).

A szamojéd fanév 'Larix' jelentését névátvitellel magyarázhatjuk. A szamojédok jelenlegi lakóhelyükön, ahol a tölgyfa már nem él meg, legfeljebb egyes elsatnyult, elcserjésedett példányai (vö. KÖPPEN II, 92) tengődnek, a Quercus uráli nevét könnyen ráruházhatták a hatalmas növésű, nagykiterjedésű erdőségeket alkotó, csak nyáron zöldelő Larixra, amelynek értékes, vízálló fáját éppen olyan sokféle célra lehet felhasználni, mint a Quercus fáját.

28. m. *tölgy*.

A *tölgy* fanév eredetére eddig még nem sikerült kielégítő magyarázatot találni. THOMSEN VILMOS (Berör. 232) ezt a rendkívül fontos fanévet az azonos jelentésű oszét *töldz*, *töldzā* átvételének tartotta. Ugyancsak oszét jövevényszónak magyarázta MUNKÁCSI

¹⁾ Az 'Eichel' votj. *typ*, *typy* neve valószínűleg a *typ-muli*, *typy-muli* id. összetételekből önállósult.

(AKE. 369) és újabban SKÖLD (Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen 42. sz.). A magyar nyelvészek körében az a vélemény alakult ki, hogy a *tölgy* fanév az azonos jelentésű réginyelvi *tül*, *töl* származéka (vö. PAIS: MNY. XXX, 104, GYÖRKE: MNY. XXXVI, 38). Magyar Szófejtő Szótárában BÁRCZI GÉZA is ehhez a véleményhez csatlakozik, de egyúttal arra gondol, hogy esetleg a réginyelvi *tül*, *töl* alapszó magyarázható „iráni (talán alán)“ eredetűnek.

ZICHY ISTVÁN „A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig“ c. művében végigvizsgálja azokat a magyar állat- és növényneveket, amelyek bizonyos fokig tájékoztatnak „a magyar-ugorok földrajzi elhelyezkedéséről“. ZICHY (i. m. 34) feltűnőnek tartja, hogy faneveink között „a *tölgyfának* nincs finnugor neve és a *mogyoróé* kétes származású“. Majd megállapítja (i. m. 35), hogy „az obi-ugor nyelveknek szintén nincsen szavuk a tölgyre és a mogyoróra, ami igen természetes, mert az Urálon túl egyik sem fordul elő. Azonban SETÄLÄ szerint a finnugor népek őshazáját a Volga középső folyásának vidékén, tehát a tölgyfa kelet-országi elterjedésének közepe táján kellene keresnünk. Ezért joggal feltehető, hogy a tölgyfának és a mogyorónak ma csak a permi nyelvegység koráig visszavezethető neve¹⁾ eredetileg az ős finnugorok közös szókincséhez tartozhatott. A *szül* és *fenyő* nevének fennmaradása arra utal, hogy a magyarok vándorlásaik közben legalább is érintkezésben voltak erdős vidékekkel. Így vagy véletlennek kell tulajdonítanunk azt, hogy egy annyira szembeötlő fanem, mint a tölgy, és a vele növényföldrajzilag összefüggő mogyoró nevét elfelejtették, vagy arra kellene gondolnunk, hogy a magyar-ugorság a tölgyfa elterjedésének határain kívül lakott, és így annak feltehető finnugor neve nyelvéből hiányzott.“

Ezek a sorok rávilágítanak a probléma fontosságára és indokoltá teszik annak megvizsgálását, vajjon valóban oszét jövevényszó-e nyelvünkben a *tölgy* fanév, illetőleg a réginyelvi *tül*, *töl* alapszó, vagy pedig nem jövevényszó, hanem nyelvünk ősi szókincséhez tartozik. Az oszét eredetet a jelentés egyezésén kívül bizonyos hangalakbeli hasonlóság igazolná. A hangalak hasonlósága azonban nagyon ingatag alap, s ha figyelembe vesszük a hangtörténet tanúságait, az oszétból való származtatás elmélete éppen hangtani okokból lehetetlenné válik (vö. SCHMIDT: FUF. XVIII, 97).

¹⁾ a f. *tammi* és megfelelői 27. sz.

Nekem az a meggyőződése, hogy a *tölgy* fanév nyelvünk eredeti szókincséhez tartozik. Mielőtt azonban rátérnék ennek bizonyítására, szükségesnek tartom végigvizsgálni a magyar nyelvtörténet, különösen pedig az OklSz. jelentés szempontjából világos adatait.

A *tölgy* fanévnek a nyelvemlékekben kétféle alakváltozata van. Egyik a *tul*-féle változat, vagyis a képző nélküli alapszó, a másik a *tulg*-féle változat, vagyis a *-gy* képzős származékszó.

1. A 'Quercus' jelentésű *tul*-féle változatra az OklSz. szerint a legrégebb adatok 1231-ből valók: Reuertitur usque *Tvl*. In illo Cheret est magna arbor que uocatur *Thul*. A többi adatok időrendben így következnek: 1237 és 1242: *Tul*, 1265: *Twl*, 1271, 1273, 1302 (két adat), 1314/1378, 1320 (négy adat), 1353/1363, 1486: *tul*, *Tul*, 1339: *tuul* és *Tuul*, 1414: *Tol*. Vö. még NySz. *töl* (Czinár) és *től* (Tóth J. 1723). Figyelmet érdemel a NySz. következő adata: Az *töly* makot törd meg, id meg (Melius, Herb. 1578). Ide tartoznak a *magyal* és az *erdő* szóval való összetételek is: 1277: *Mogoltul*, 1330: *Mogeltul*, 1338/1430: *Magyal-thul*; 1228/1407: *Tulherdew*. Számos adatunk van az OklSz.-ban a *tul* + *fa* összetételre: 1243/1354, 1252; 1259, 1267, 1299, 1328: *Tulfa*, *tulfa*, 1334: *Thulfa*, 1336, 1340, 1341 (négy adat), 1354: *tulfa*, *Tulfa*, 1364, 1368, 1370, 1374, 1461: *tulfa*, *Thulfa*, *Twlfa*, 1471/1494, 1497: *Thewlfa*. Vö. még azokat a réginyelvi adatokat, melyeket GOMBÓCZ ENDRE közölt (MNy. X, 18): *Ilex — twelfa* (Schl. szój. 1585). *Elates, abies — tewlfa* (u. o. Hort. 2236). *Balanus, quedam arboris genus et quercinum teol fa* (Gyöngy. tör.). 1578: *Quercus: Töly fa: Eichenbaum* (Mel., Herb. 15a). 1584: *Quercus latifolia toli fa*, Vngari latine ilicem vocant (Clus., Nomencl.). *Tölly fa* (Szikszai 37). *Robur — Erős töly fa* (uo. 38), 1595: *Tölly fa: Ilex* (Beythe, Fűv. 17a). Vö. még a NySz. következő adatait: 1598: Nem egy vágással esik le az *tölyfa* (Decsi, Adag. 62), 1664: Hogy a lopóktúl a kert meg-őriztessék, némellyek hosszú *tölyfa* karókat ásnak a földbe (Lipp., Pkert. I, 112), 1673: Szüntelen zöldellenek a puszpáng, tövisses levelű *tölly-fa*, tizza-fa (Com., Jan. 21). A Zrínyiásban szintén előfordul a *tölyfa* változat (vö. pl. V, 66; VI, 93; X, 74; XII, 85) a *töll* (VII, 59) mellett.

2. 'Virgultum' jelentése van a *tuul* szónak az OklSz. következő adatában: 1339: Juxta virgultum *tuul*.

A *tulg*-féle alakváltozat a régi nyelvben szintén kétféle jelentésben fordul elő: 1. 'Quercus' jelentése van a következő adatok-

ban: OklSz.: 1181: Protenditur usque ad arborem que uocatur hungarice *Tulg*. 1238, 1331, 1342, 1367: *Tulg*, 1342: *thevgh* [olv. tőgy?]. Vö. még GOMBOCZ ENDRE (MNY. X, 18) egy adatát: Cerrus — *tőlggy* mak fa C. 183. — Itt kell említenünk a következő összetételeket: OklSz.: 1279: *Tulg Bocur*, 1343: *Teulgbokur*, 1367: Ad arborem Ilicis cadentis *Tulgag* dictam, 1395: *Teulg* uezev. NySz.: *tuulg fa*, OklSz.: 1460, 1463: *Thewlgfa*, 1479: *Thewlgfa*. GOMBOCZ ENDRE (MNY. X, 18–19): Illix, *telg fa* (Beszt. szój. 393), Ilex — *Tőlggy fa* (C. 503), Quercus — Tser fa, *Tőlggy fa* (uo. 887). Suber — *Tőlggy fa* (uo. 1016), 1667: *Tőlggy-fa* (Lipp., Pkert. III. 94). NySz.: 1669: *tődgyfa*, 1673: *tőlggyfa* stb.

2. 'Quercetum' jelentése van a *tulg* szónak az OkSz. következő adatában: 1231: Circumdat siluam *Tulgy*.¹⁾

A nyelvtörténeti adatok chronológiájának figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a régi nyelvben egymás mellett élt a *tul*- és *tulg*-féle alakváltozat, vagyis a 'quercus' és 'virgultum' jelentésű alapszó és a 'quercus' és 'quercetum' jelentésű -gy képzős származékszó. Faneveknek ilyen kettős jelentésére számos példát idézhetünk a régi magyar nyelvből, valamint az uráli nyelvekből: magy: *bükk*, *bikk*, *bik*, *bük*: 'fagus' és 'silva fagina', cser: 'quercus, quercus cerri' stb. és 'silva quercina, silva', eger 'alnus' és 'silva', fenyő: 'pinus' és 'pinetum' (vö. OklSz. 1478: Silua magna Pini wlgo *fenyew*), kőris 'fraxinus' és 'silva fraxinea', magyarul 'Quercus-fajta' és 'silva', nyár 'populus' és 'populetum', nyír 'betula' és 'betuletum', száldob, száldok 'hárs' és 'hárserdő', szil 'ulmus' és 'ulmarium'. Vö. még szamJur. CASTR. *hō*, *ho* 'Birke, Birkenwaldung' | f. *paju* LÖNNR. 'vide, pil; småskog' | cser. SZILASI *pünző* 'fenyő; kiefer' Gn., *pünző* id. B. *punču* id. Tr., WICHM. (Chresth.) U. *pü'ndžž*, M. *pü'n(žž)*. 'kiefer, föhre' ~ RAMST. *pon'džž* 'der Horst, der Hain,

¹⁾ Hasonlóképpen 'quercetum' jelentése van a *tul*- és *tulg*-féle alakváltozatok -s képzős származékainak (NySz. 'quercubus consitus; eichenreich'): OklSz.: 1211: Ultra aquam que dicitur *Tulgusfoca*. Usque ad *Tulus focca*. 1309/1342: Quandam siluam eorum *Tulgus* vocatam. 1373: Ad vnum montem *Telgyes* nominatum. 1421: Attigissent quendam locum aquosum *Thewlgesferthew* nominatum. 1454, 1460: *Thewlges* pathak. 1478: Siluarum Thaplo et *Tewleswayka* vocatarum. 1508: Quasdam certas arbores glandiferas *Thewges* [olv. tőgyös] vocatas. Quasdam certas arbores Glandiferas *Thewlgyes* vocatas. 1515: Ad *Thewlgyes* adjacent [jugera] duo. 1533: In Silua *Thewlews*. 1578: Lucae *Theolges*. 1602: *Tőlgyes* Mihály. NySz.: Az tetey *teolgyes* az hegynek, kyt hozzw heginek hywnak (RMNy. II. 309).

ein dichter Hügel mit jungen Fichten' | votj. WIED. *pužim* 'kiefer; Pinus silvestris', WICHM. (Chresth.) G. *pužim*, MU. *pužim* 'fichte; kiefer, föhre', Munk. *pužim*, *pužim*, Kaz. *pužëm* 'fenyő; fichte, tanne, kiefer' ~ MUNK. M. *pužmo*, *pužimo* 'fenyves, fenyőerdő'. Az -m, -mo végzet fgr., illetőleg uráli eredetű fanevekben és helynevekben is előforduló kicsinyítő képző (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 82—86). Vö. még 3. sz. stb.

Kétségtelen, hogy a *tulj*-féle alakváltozatokban, illetőleg a *tölgy* szóban megjelenő szóvégi -gy azonos azzal a -gy képzővel, amely *Gyógy*, *Szilágy*, *Szilvág*y, *Somogy* helyneveinkben, úgyszintén egész csomó helynevünk régi alakjában és néhány más szavunkban őrződött meg (vö. GYÖRKE: MNy. XXXVI, 34—41 és az ott idézett irodalom).

Ez a -gy névszóképző tulajdonképen kicsinyítő-képző, de már az ómagyar korban félreérthetetlen kollektív-jelentése is volt: OklSz. 1231: Circumdat siluam *Tulgy*.¹⁾

A magyar *tölgy* szóban levő demin.-kollektív jelentésű -gy névszóképzőről GYÖRKE JÓZSEF azt tanítja, hogy nem a hasonló jelentésű -d névszóképző alakváltozata, hanem „önálló és régi képző, amely „nyelvünk ősi öröksége“ (MNy. XXXVI, 34—41).²⁾

A magyar -gy képzőt GYÖRKE *-*ntš* vagy *-*ntš* ugor alapalakra vezeti vissza és azt is megállapítja, hogy a képzőnek a déli-osztják nyelvjárásokban pontos megfelelője van. A bizonyítékul felhozott példák közül az első feltétlenül meggyőző: osztj. PAAS. K. *tōwānk'* 'feine, dünne gräte im schwanz einiger fische; knochen des bären', vö. PAAS. K. *tōw*, J. *Low'* 'knochen'. Ebben a szóban az -*nk'* végzet valóban a magyar -gy névszóképző megfelelőjének fogható fel.

Mind a déli-osztják -*nk'*, mind pedig a magyar demin.-kollektív jelentésű -gy névszóképző szabályos folytatója egy fgr. *-*ntš* v. *-*ntš* képzőnek. A magyar -gy képző a fgr. képző -*tš* v. -*tš* elemének felel meg. A nasalis elveszésére vö. TOIVONEN, Affr. 239—240.

¹⁾ Éppen ilyen kettős funkciója van az -s névszóképzőnek is: MTsz.: *tölösa* 'quercus' ~ *tölös*, *töllös* 'quercetum'.

²⁾ Kétségtelen azonban, hogy — mint az EtSz. *frigy* címszavában MELICH kimutatta — a magyarban van -d > -gy hangfejlődés, vö. *Poprád* ~ ómagy. *Poprágy*, *páprád* ~ *páprág*y, *porond* ~ *porongy* stb. és a helynevekben is vannak -d ~ -gy-vel váltakozó alakpárok, vö. *Abrud* ~ (< *Obrugy*), *Erked* ~ *Erkegy*, *Ivád* ~ *Ivág*y stb.

Valószínűnek tartom, hogy a demin.-kollektív jelentésű magyar *-gy* névszóképző azonos eredetű ázzal a fgr. **-ñtš* v. *-ñtš* képzőre visszavezethető *-gy*, *-ngy* képzővel, amely megvan az *ügy*, *igyen* ~ *ingyen*, *úgy*, *ugyan*, *hogy*, *hogyan* névmásokban. Ennek a magyar *-gy*, *-ngy* névmásképzőnek a finnben *-ns-* képzőelem felel meg. Nasalis nélküli megfelelői vannak a cseremiszből és a permi nyelvekben: cser. *tsè*, *-zè*, *-zé*, zürj. *-džj*, *-dž*, votj. *-žj*, *žj* stb. (vö. TOIVONEN, i. m. 173—174, 316. sz.).

A fgr. **-ñtš* vagy **-ñtš* névszóképzőnek nemcsak a magyarban és a déli-osztjákban van folytatója, hanem a cseremiszből és a permi nyelvekben is (éppen úgy, mint a fgr. **-ñtš* v. **-ñtš* névmásképzőnek):

Cser. WICHM. (JSFOU. XXX₆, 25) J. *šarye'ntsa*, JU. *šorye'ndza*, U. *šarye'ndžə*, C. *šarye'ndžə*, M. *šarye'ndžə*, B. *šarye'ndžə* 'lausei', ~ KH. *šarye'na* id.; U. *reye'ndžə*, C. *reye'ndžə* 'moos' (C.), 'moosflechte' (U.) ~ KH. J., JU. *reye'na* 'moos' | votj. (UOTILA, KonsP. 367) MU. *durintši*, *duruntši*, G. *drintši*, SM. *durinči*, IslJ. *durinči*, *durinšy* 'wespe' | zürj. (UOTILA i. m. 158) U. *kizindži* 'etwas dick' ~ VS. *kizjnik* id., U. *kiz* 'dick'; VU. *tomindžik* 'ziemlich jung' ~ VS. *tominik* id., VU. *tom* 'jung'.

Mivel a régi magyar *mórágy* erdőnév az elfelejtett **mór* fanév *-gy* képzős származéka, mint fennebb a 2. sz. egyeztetésben kimutattam, bátran azonosítható a lapp nyelv várdali nyelvjárásából felféjezett (LAGERCR.) *mü'ðrǝžǝ* 'Tannenwald, Gehölz' szóval, az a meggyőződésem, hogy ebben a lapp szóban a *-žǝ* végzet éppen úgy a fgr. **-ñtš* v. **-ñtš* képző nasalis nélküli folytatója, mint a magyar *-gy* képző a *mórágy* erdőnévben. A *mü'ðrǝžǝ* szóban levő *-žǝ* képző nézetem szerint nehezen választható el attól a lapp *-š*, *ča* stb. képzőtől, amely megvan pl. a következő szavakban: lpN. *jogaš*, gen. *-gača* 'rivus', *asetas*, gen. *-taža* 'tenuis' stb., lpS. *attjeguts* 'lilla far', L. *āškāče* 'altas weib', *acčelaš*, gen. *acčelača* 'väterlich', *ulmutš*, *almatš*, gen. *ulmutša*, *almatša* 'mensch' stb., stb. A kólai-lappban a képző nasalis eleme is megőrződött: Kld. *axšjeñč* demin. 'axt', A. *anyeñč* 'jetzig', Kld. *alm-olmuñč*, Nrt. *alm-olmaš*, *-muš* 'mann', Kld. *ovtlañč* 'vorig', *koakañč* (~ Nrt. *koahkeš*) demin. 'angel', Kld. *keadgañč* (~ Nrt. *keadgeš*) demin. 'stein' stb. stb. (vö. TOIVONEN, Affr. 172).¹⁾ Vö. továbbá lp. Kld. *sūsuvñtš* 'pikku ahven; kleiner barsch', demin., Nj. *sicūšvž* id. ~ Kld. *sixs*⁴, Nj. *sivčxs*⁴ id. (NyK. XLIX, 78A. sz.).

¹⁾ TOIVONEN ezeket a lapp demin. képzőket fgr. **-ñtš* (**-ñtš*) képzőre vezeti vissza (i. m. 235).

Térjünk vissza most már a magyar *tölgy* szóra. Ami a régi-nyelvi *tul-* és *tulg-*féle alakváltozatok vokalizmusát illeti, kétségtelen, hogy az Árpád-kori adatok *u*, *v*, *w*, *uu-*jegyű magánhangzója legalább is részben *ü*-nek olvasandó. Az *ü* és az *ű* hang — mint tudjuk — nem ugor örökség nyelvünkben, hanem az ősmagyar korban fejlődött ki az *i*, illetőleg az *í* labialisatiója következtében: *i* > *ü*, *í* > *ű* (GOMBOCZ, MTNyt. 72). Az *i*-ből keletkezett ómagyar rövid *ü* aztán az Árpád-kor vége felé egy fokkal nyiltabbá vált: *ü* > *ö*. Ez a hangfejlődés már a XII. és XIII. sz. határán megindult, a XIII. és XIV. sz. folyamán egyre jobban terjedt, de azért „az *u* jel, mint hagyományos írás-sajátság még soká megmarad, noha hangértéke már legtöbbnyire *ö*“ (GOMBOCZ, i. m. 72—73). „Az *ü* > *ö* értékű *u* jegy a XV. sz. elején kezd eltűnni“, állapítja meg GOMBOCZ (i. m. 73) és ezt a megállapítást igazolják a *tölgy* szó régi-nyelvi alakváltozatai is. Sőt egyes alakváltozatokban már a XIV. sz. folyamán feltűnik az *ö* hangértékű *eu*, *ew* írásjegy.

A Besztercei Szójegyzék *telg* és az OklSz. *Telgyes* (1373) adataiban figyelmet érdemel — kétségkívül nyelvjárási sajátásként — az *ë* hang (vö. GOMBOCZ, i. m. 76).

A konsonantizmussal kapcsolatban magyarázatot kíván a XVI. és XVII. sz.-ból feljegyzett *töly*, *tölly* alakváltozatok szóvégi *-ly*, *-lly* hangja. Ezekben az alakokban palatalisatio következtében ugyanolyan *l* > *ly* hangváltozás történt, mint *Károl* > *Károly* (vö. ném. *Karl*), bolg.-tör. **bügäl* > *bögöly* stb. szavakban (vö. GOMBOCZ, i. m. 96).

Az elmondottak alapján bátran feltételezhetjük, hogy az ősmagyarban egymás mellett élt egy **tül* és egy **tölgy* alak, amelyekben az *l* nemcsak fgr. **-l-*, hanem fgr. **-l-* szabályos folytatója is lehetett (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 82). Hogy az ősmagyar **tül* és **tölgy* szóközépi *-l-* hangja fgr. szóközépi **-l-* hangra megy vissza, világosan bizonyítják azok a permi nyelvekből való és kondai-osztják adatok, amelyekben az ősmagyar **tül* > *ó*- és középmagy. *tül* > *töl* pontos hangtani megfelelőit kell látnunk: votj. WIED. *tel* 'Wald, Laubwald, Gebüsch', MUNK. *täl* 'erdő'; wald', *këzo täl* 'fenyves' (*këzo* 'fenyő'), *bad-pu-täl* 'füzes, füzerdő' (*bad-pu* 'fűzfa'), WICHM. (FUF. XV, 5) G., U., J., M. *tel* 'wäldchen' (U., G., J.), 'wald' (M.) | zürj. WIED. P. *tel* 'dichtes, junges Gehölz', *tela-in* (*tella-in*) 'mit dichtem, jungem Gehölz bestandener Platz', GENETZ KeletiP. *tel* 'lichtes, junges Gehölz von Nadelbäumen' | osztj. PATKANOV K. (poet.) *tai*, *taje* 'erdő, őserdő'; wald, urwald', *tai-unt*, *tajet-unt* id. (*unt* 'erdő; hegy, domb').

A zürj.-votj. *-l-* egyenes folytatója a fgr. szóközépi **-l-* hangnak. Az osztj. *-i-* ebben az esetben a fgr. **-l-* gyenge fokára vezethető vissza (vö. PAASONEN, Beitr. 44—47, TOIVONEN: FUF. XX, 78—80, 82).

Eltelktintve azoktól a jelentésmegfelelésektől, amelyekre számos példát idéztem magából a magyar nyelvből, valamint az uráli nyelvekből (l. fennebb 29. l.), az ó- és közép magyar *tül*, *töl* jelentés szempontjából úgy viszonylik permi és osztják megfelelőihez, mint a magyar *eger*, *éger* 'Alnus' fanév a zürj. WIED. *jegy*r 'Sumpf, Sumpfwald' szóhoz (vö. Melich- emlékkönyv 351—352 és itt 72. sz.).

Valószínű, hogy a **tšlš* szó csak a finnugor nyelvterület északkeleti és keleti vidékein élt, a későbbi ősspermi és őssugor nyelvterületen. A permi nyelvekben a *Quercus* uráli neve is megmaradt, a f. *tamminak* megfelelő *tj-p*, *tj-pj*, *te-pe*. A **tšlš* szó a permi nyelvterületen, illetőleg annak egy részén valószínűleg igen korán a sarjtölgyek és a fiatal, sűrű sarjtölgyesek, valamint az elsatnyult, eltörpült, elcserjésedett tölgyek és tölgyesek jelölésére foglaldott le. Ezen az alapon könnyen megérthetjük a permi *tel* szónak votják 'Gebüsch' (WIED.) jelentését a 'Wald, Laubwald' (WIED.) és 'wäldchen, wald' (WICHM.) jelentések mellett,¹⁾ úgy szintén a zürj. 'dichtes, junges Gehölz' (WIED.) és a keleti-permi 'lichtes junges Gehölz von Nadelbäumen' (GEN.) jelentést. A votják 'Gebüsch' jelentésnél figyelembe kell vennünk, hogy hasonló 'Quercus' = 'virgultum' jelentésfejlődés történt a magyarban is: OklSz. 1339: Iuxta virgultum *tul*.

A permi nyelvekben végbement jelentésváltozások megértéséhez tudnunk kell, hogy a tölgyfajoknak, különösen éppen a legfontosabb tölgyfajnak, a tölgyvonal alkotta határon belül Európa legészakibb és legkeletibb vidékeire kiterjedő kocsányos vagy mocsár-tölgynek (*Quercus pedunculata* Ehrh., *Quercus robur* β L.) sarjadzási képessége rendkívül nagy, „a levágott fák töről még 100, sőt 200 éves korukban is kisarjadzhatnak, ámbár csak fiatal tuskók sarjai növekednek szép, erős törzsekké. A tuskó kiásása vagy jelentékeny megrongálása után a gyökerek is sarjadzanak“ (FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ 467). Tudnunk kell továbbá azt is, hogy ott, ahol nincsenek meg a kedvező talaj- és klimatikus viszonyok, a tölgy is úgy viselkedik, mint más fanemek, vagyis nem nő hatalmas szálfává, hanem elsatnyul, eltörpül, elcserjésedik (vö. FEKETE—BLATTNY

4

¹⁾ A 'Wald, Laubwald' jelentés egyenesen a 'tölgyes, tölgyerdő' jelentésből fejlődhetett.

35). A kiváló orosz zoologus, FR. TH. KÖPPEN sokszor idézett híres művében „Geographische Verbreitung der Holzgewächse des Europäischen Russlands und des Kaukasus“ elmondja (II, 89), hogy BODE Kosztroma kormányzóság észak-keleti részében a Vetlyuga partján elnyomorodott mézgás égerfákra (*Alnus glutinosa*; Schwarzerle) és kocsányos tölgyekre akadt. „Sie waren — BODE szavait idézve — von ganz erbärmlichen Wuchse und besonders verrieten die Eichen, dass die, denselben in gemässigten Klima zuträglichen Ueberschwemmungen, hier ihrem Wachstum wenig förderlich sind“ (i. m. 90).

A kocsányos- vagy mocsártölgy csak olyan területeken tenyészik igazán jól, ahol a talajt a folyók iszapja és a talajvíz táplálja és így a folyókmenti árterületeken, vízestalajú völgyekben könnyen keveredhetik hasonlóképpen nedves talajt, sőt lápokat kedvelő erdei- és lucfenyővel. KÖPPEN írja (i. m. II, 91), hogy GEORGI Kungurtól 9 verszinyire egy kisebb ligetben nyárfák, nyírfák, hársak és fenyők társaságában néhány tölgyet is talált. Egy másik helyen GEORGI fenyők és nyírfák között látott kis tölgyeket. Ezen az alapon könnyen megmagyarázhatjuk tehát a *tel* szónak keleti-permi 'lichtes, junges Gehölz von Nadelbäumen' (GENETZ) jelentését. De megfelelő feltételek mellett a tölgy-cserjék fűzfabokrokkal is keveredhettek. Névátvitellel magyarázhatjuk e szerint a *Salix arenaria* WIEDEMANN zürjén szótárában feljegyzett *tal*, *tal-pu* nevét, amely bátran azonosítható a permi *tel* 'Wald, Laubwald, Gehölz stb.' jelentésű szóval. KÖPPEN említi, hogy éppen a Permi kormányzóságban a *Salix arenaria* mindenütt turfa-mocsarakon és lápokon jelenik meg. — A zürjénben egyes szavak első szótagjában *a ~ e* váltakozás van: zürjP., SavU., S. *añ*, KP., U. *añ* 'frau, weib' (KP.: 'schwiegermutter der frau'); weibchen (von tiere) ' ~ Sav.V. *en*, (I. *in*) 'weibchen von tiere' | I. *karnj*, WIED. ÉV. *karny*, Sav.U. *karnj* 'machen, tun' ~ P., Sav. *kernj*, KP. *k'er-* (vö. WICHMANN: MSFOU. XXXVI, 70). Ezen esetek közé sorolható a *tal*, *tal-pu* ~ *tel* is. A zürj. *tal*, *tal-pu* fanévnek magyar szempontból az a nagy jelentősége van, hogy a csupán kollektív-jelentésben előforduló *tel* szó mellett a feltehető 'Quercus' = 'Salix' jelentésváltozáson keresztül megőrizte a szó specialis 'egy bizonyos fanem' jelentését.

KÖPPEN (i. m. II, 92) a tölgy északi határvonalát a következőképpen határozza meg: „Von Björneborg (am Bottnischen Meerbusen) geht sie, meist an der Küste sich haltend, bis Borgå (am

Finnischen Busen), springt hier nach Narva hinüber und zurück nach Wiborg; von hier streicht sie über St. Petersburg, durch die Mitte des Gouv. Nowgorod, zu den Quellen der Ssuchona, und weiter über Wjatka und Ochansk,¹⁾ bis zum oberen Laufe der Ufa. Hier bricht die Nordgrenze der Eiche ab, indem sie, von da ab, fast in meridionaler Richtung, nach Süden verläuft, d. h. zur Ostgrenze wird“. „Die letztere — írja KÖPPEN (i. m. II, 107) — verläuft eine Zeitlang längs dem Ufa-Flusse, dringt aber dann ostwärts in das Ural-Gebirge ein, geht längs der Ssakmara und erreicht, innerhalb Orsk, den Uralfluss, — wo sie von Neuen, und zwar nach W., resp. SW. umbiegt und zur Südgrenze wird. Der Verlauf der Ostgrenze der Eiche ist indessen nicht ganz genau bekannt“.

Bizonyos körülmények a mellett tanúskodnak, hogy a tölgyvonal régen északabbra vonult, mint jelenleg.

Említi KÖPPEN (i. m. II, 92), hogy BOGUSLAW Archangelszk városánál (64° 35') néhány alacsonynövésű tölgybokrot talált és megjegyzi, hogy Finnországban a 65. szélességi fokon fekvő Oulunál is megél a tölgy. A Ssuchona legfelső folyásánál kis bokor formájában található meg a tölgy (i. m. 89). GEORGI (vö. KÖPPEN, i. m. II, 90) Ochanszktól északra, a Káma mellett még látott néhány elnyomorodott, alacsonynövésű tölgyet. Egyáltalán nem valószínű, hogy ezek a tölgyvonalról északra szorványosan előforduló cserjealakú, elsatnyult tölgyek *ültetés* következtében kerültek volna helyükre, mint KÖPPEN felteszi. A tölgyvonal éppen olyan elméleti határ, mint a fák magassági elterjedésének határa; a tölgyfa elterjedésének határvonalán úgy viselkedik, mint pl. a lucfenyő tenyészetének legfelső határánál: nem nő hatalmas szálfává, nem alkot már sűrű, zártállományú erdőket, hanem természetes átmenettel elsatnyul, elnyomorodik, eltörpül, elcserjésedik és szorványos szigetekben bukkán fel itt is, ott is, mielőtt végkép megszűnnék a tenyészete (vö. FEKETE—BLATTNY 35—36).

A tölgyvonalról északra Oroszország területén nagy számmal vannak olyan helynevek, amelyek az orosz *dub* 'Eiche' szó származékai (vö. KÖPPEN, i. m. II, 97—98). Mai felfogásunk szerint ezek a helynevek nagy jelentőségűek, mert egykori tölgyesek emlékét őrzik.

E mellett a jelenlegi tölgyvonalról valamivel északabbra olyan vidékeken, ahol ma csak tölgycserjések vannak, sok helyen a folyók

¹⁾ „Man darf vielleicht den Lauf der Tschepza, bis zu deren Quellen, als nördliche Verbreitungsgrenze der Eiche ansehen“.

medrében és a turfában hatalmas tölgyfatörzseket találtak, amelyek kétségtelenül bizonyítják, hogy egykor ezeken a vidékeken nagy, magas szálfává nőtt a tölgy.

Ha mármost mindezek előrebocsátásával figyelembe vesszük ZSIRAI MIKLÓSNak azt a megállapítását, „hogy a permi ősnép nagyjában ugyanazon a területen maradt, amelyen előző korszakban t. i. a finn-permi és még korábban a finnugor közösség idején élt, vagyis a Volga-könyök közvetlen északi, észak-keleti szomszédságában“, (Fgr. rok. 206) valószínűleg a Volga, Káma és Vjatka mellékén (vö. Suomen Suku II, 313), továbbá figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy „már a finnugor együttélés idején az ugorok alkották a finnugorság keleti szárnyát“ (ZSIRAI, i. m. 150), a magyar *tölgy* fanév és megfelelői alapján is arra az eredményre jutunk, hogy az ugor ősnép közvetlen keleti szomszédja lehetett a permi ősnépnek. Feltehető továbbá az is, hogy az ugor ősnép, legalább is a mai osztjákok és magyarok ősei, a tölgy európai elterjedésének keleti határvidékén, de nagyrészt mindenesetre a tölgyvonalon belül helyezkedett el: a tölgycserjések mellett kétségtelenül ismerte a magas szálfává fejlődő tölgyet és a hatalmas, zártállományú tölgyeseket, hiszen bizonyára ezek emléke él a kondai-osztják népköltészetben megőrződött *tai*, *taje* 'őserdő' szóban.

(Folytatjuk.)

N. SEBESTYÉN IRÉN.

Az uráli fokváltakozás.*)

Nem merném állítani, hogy fontos jelenség a fokváltakozás. Azt sem lehet mondani, hogy jellemző az uráli nyelvekre, hiszen csak a keletitengeri-finn nyelvekben — kivéve a vepszét meg a lívet —, a lapp nyelvben — kivéve a déli lappot —, továbbá a tavgi-szamojédban és az osztják-szamojéd két nyelvjárásában van meg; a jurák-szamojédban csak kis mértékben fordul elő.

A leíró nyelvészet szempontjából meglehetősen egyszerű dolog a fokváltakozás. Finn nyelvtanában BUDENZ így határozza meg:

„Két- vagy többtagú tőnek nyílt végsőtagját kezdő *k*, *t*, *p* helyett más hangot ejtenek, mikor a szótag zárt, pl. *kulkea* 'járni' ~ *kuljen* 'járok'.”

Szóval a fokváltakozás olyan hangváltakozás, mely a szótag nyílt, illetőleg zárt voltától függ.

Igaz, hogy tisztán leíró vagy szinkronikus szempontból nézve nem egészen így áll a dolog. Van például olyan *lapp* szó, mint *guoddo* (*kuottu*) 'fatönk' ~ többesszám *gud'duk* (*kudduhk*). Itt az egyesszámi nominatívusban a második szótag nyílt, s mégis gyengefokú a kettős mássalhangzó; a többesszámi nominatívusban zárt a második szótag, és mégis erősfokú a mássalhangzó. Ennek a szónak a finn megfelelője *kanto*, többesszám *kannot*, szabályszerű fokváltakozással. Hogy a lapp szó egyesszámi nominatívusában miért lép föl a gyenge fok, az mindjárt világos lesz előtűnk, ha tekintetbe vesszük, hogy a lúlei nyelvjárásban így hangzik: *guoddoi* (*kuottúj*), zárt második szótaggal. Ez megfelel az őslapp állapotnak. Az északi nyelvjárásokban eltűnt a szóvégi *j*; ezzel nyílttá vált a második szótag, de a gyenge fok csak megmaradt. Ez a *j* az eredeti szó-tőhöz tartozik, egyszer az egész paradigmában megvolt. A többesszámi nominatívus eredetileg körülbelül így hangozhatott:

*) Előadás a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán 1943 tavaszán.

**kantojet*, nyílt második szótaggal. De a lapp nyelvben kiesett a *j*, és a hiátusba eső két magánhangzó egybeolvadt; így keletkezett a kétszótagú alak *guðduk*, amelynek a második szótagja zárt, de azért megmaradt az erős fok

A finnben is kiesett a *j*, éppúgy mint a lappban. Ahogy SETÄLÄ¹⁾ kimutatta, volt idő, amikor nem úgy mondták, amint most: *kanto* ~ többesszám *kannot*, hanem **kanno(i)* ~ többesszám **kantot*; de nagyon érthető, hogy az idevágó szók alkalmazkodtak az eredeti kétszótagú magánhangzótövekhez, vagy mondjuk inkább: ahhoz a szabályhoz, hogy az erős fok nyílt szótagban fordul elő, a gyenge fok pedig zárt szótagban. De maradt azért nemcsak a lapp nyelvben, hanem a finnben is elég kivétel.

A már többször említett szabály tulajdonképpen nem a mostani nyelvre vonatkozik tehát, hanem egy rekonsztruált előbbi nyelvállapotra, amely nem is teljesen egységes. Magában véve a fokváltakozás nagyon egyszerű tünemény; de a mostani finn nyelvben, és pláne az észtnben, elég komplikált képet nyújt. Itt a tisztán leíró módszer nem érvényesülhet.²⁾ Már az iskolai nyelvtanban is a nyelvtörténeti módszerhez kell folyamodnunk.

Már ezelőtt száz évvel CASTRÉN MÁTYÁS SÁNDOR³⁾ behatóan foglalkozott a finn és a lapp fokváltakozással. Kimutatta, hogy nemcsak az észtn nyelvben, hanem a lapp nyelvben is ugyanaz a jelenség van meg, mint a finnben, tudniillik, hogy eredetileg zárt második magánhangzója előtt a magánhangzóközi kettős *k*, *t*, *p* megrövidült, az eredetileg rövid *k*, *t*, *p* pedig zöngés (rés)hanggá vált. De az sem kerülte el figyelmét, hogy a lapp nyelvben azonkívül külön váltakozási rendszer van, melynek a finnségben nincs megfelelője. Hiszen a lapp nyelvben, minőségét nem tekintve, úgyszólván minden mássalhangzó alá van vetve kvantitatív fokváltakozásnak. Hogy csak egypár példát említek: 'hal' lappul *guolle* ~ többesszám *guolek*, 'név'

¹⁾ FUF, XII, 188.

²⁾ WIKLUND: FUF. II. Anz. 115; COLLINDER, SUS. Toim. LXXIV, 256, 357—402. §§; 'Id., Orientering i språkvetenskap (red. H. S. NYBERG, Uppsala 1943), 19.

³⁾ De affinitate declinationum in lingua fennica, esthonica et lapponica (1839); Om accentens inflytande i Lappska språket: Suomi 1844 = Vom Einflusse des Accents in der Lappländischen Sprache: Mémoires présentés à l'Académie Impériale des Sciences de St-Petersbourg. Tome VI. (1851).

námmá ~ námák, 'fészek' *bæsse ~ bæsek*. CASTRÉN belátta, hogy mindezekben az esetekben, ahol a lapp elűt a finnségtől, nem rövidítéssel, hanem nyujtással állunk szemben; és ennek a nyujtásnak a „célja“ nem lehet szerinte más, mint az, hogy a hangmérték egyezzek a hangsúllyal.

Tegyük hozzá, hogy CASTRÉN a szamojéd nyelvekben is kimutatta a fokváltakozást.

DONNER OTTÓ¹⁾ 1878-ban rámutatott arra, hogy a fokváltakozás ősuráli eredetű. Ez azonban annyira feledésbe ment²⁾; hogy 35 évvel később SOTAVALTA,³⁾ PAASONEN⁴⁾ és SETÄLÄ⁵⁾ újból rájött erre a felfedezésre. Közben SETÄLÄ 1896-ban közötte híres „Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen“ című értekezését.⁶⁾ Ennek az „ideiglenes közlésnek“ a tartalmát így lehet értelmezni:

1. WIKLUNDHOZ⁷⁾ csatlakozva SETÄLÄ a fokváltakozást az ősgermán VERNER-féle váltakozással hasonlítja össze.

2. A fokváltakozás finnugor eredetű.

3. A finnugor alapnyelvben a fokváltakozás az egész más-salhangzóberendezésre kiterjedt, és minden egyes mássalhangzó egyúttal kvantitatív és kvalitatív váltakozásnak is alá volt vetve. Sőt az első és a második szótagbeli *m a g á n h a n g z ó k* is váltakoztak, legalábbis időmértékükre nézve, de valószínűleg minőségükre nézve is.

E három tétel közül csak a harmadik volt új. Ez a tétel pedig az én nézetem szerint gyenge lábon áll, sőt nyilván valószínűtlen.

SETÄLÄ csak ideiglenes közlemény formájában rajzolta meg elméletét. Igaz, hogy 1912-ben megjelent „Über art, umfang und

¹⁾ Die samojedischen Sprachen und die finnisch-ugrischen: Atti del IV. Congresso Internazionale degli Orientalisti — nel settembre 1878, Tom. II.; második kiadás: SUS. Aik. LXXI, 55.

²⁾ WIKLUND azonban említette 1905-ben: MO. I, 47.

³⁾ Suomalainen Tiedekatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat 1912, I, 47; NyK. XLIII, 155.

⁴⁾ Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte: KSz. XIII—XVII és külön.

⁵⁾ FUF. XII, Anz. 12, 123.

⁶⁾ SUS. Aik. XIV.

⁷⁾ Laut- und Formenlehre der Lule—Lappischen Dialekte (1891), 29. §.

alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samoje-dischen“ című értekezésében¹⁾ etimológiai fejtegetésekkel is alátámasztotta a teóriát, de sohasem dolgozta ki, sohasem bizonyította be. Nem ért rá. Mindegyikünk tudja, hogy ez a zseniális tudós éppen bámulatos sokoldalúságánál fogva akadályozva volt abban, hogy idejét, erejét teljes mértékben a nyelvtudománynak szentelje. A fiatal korában megkezdett úttörő ősfinn hangtörténetet, amelynek keretébe a fokváltakozási elmélet is tartozott, nem fejezhette be.

A SETÄLÄ-féle általános fokváltakozási elmélet már régen úgyszólván vezető szerepet játszik mind az összefoglaló kézikönyvekben, mind számtalan nyelvtörténeti tanulmányban, bár meg kell jegyezni, hogy éppen azok a kutatók, akik SETÄLÄ után legbátrabban foglalkoztak ezzel a kérdéssel, nem igen csatlakoztak hozzá. WIKLUND²⁾ és KETTUNEN³⁾ erősen kifogásolta. WIKLUND, aki nem egy tekintetben elmélyítette és kiegészítette a fokváltakozás fogalmát, más szemszögből látta ezeket a dolgokat, mint SETÄLÄ. Mellesleg mondva, magam részéről éppolyan kevéssé fogadhattam el azt a WIKLUND által fölhozott hipotézist, amely szerint az egyes lapp nyelvjárásokban előforduló nyújtófok vagy Dehnstufe őseredetű volna, mint ÄIMÄ⁴⁾ és RAVILA⁵⁾. Sőt az sem valószínű, hogy az őslappban megvolt.⁶⁾

KETTUNEN viszont azon a nézeten van, hogy a fokváltakozás ősfinn volta sincsen kétségtelenül bebizonyítva, hogy finnugor vagy uráli eredetéről ne is beszéljünk.

Magam az „Über den finnisch-lappischen quantitätswechsel“ című munkámban foglalkoztam ezekkel; munkámnak eddig csak az első fele jelent meg. Hadd számoljak be az ott kifejtett érvelésemről.

¹⁾ FUF. XII. Anz.

²⁾ Stufenwechselstudien 1—19; MO. VII., IX., XIII.; Kolmiasteinen astevaihtelu: Viritt. 1921.

³⁾ Astevaihtelusta länsisuomalaisissa kielissä: ib. 1919; Gab es Stufenwechsel im Urfinnischen: NyK L.

⁴⁾ Prof. Wiklundin viimeisten astevaihtelututkimusten johdosta: Viritt. 1922.

⁵⁾ SUS. Toim. LXII, 84.

⁶⁾ Über den finnisch-lappischen quantitätswechsel I. (1929) 384, 457, §§; v. ö. SUS. Toim. LXXIV. 254. §.

Említettem már, hogy finn magánhangzóközi rövid más-salhangzónak az első szótag magánhangzója után a lapp nyelvben az erős fokban hosszú vagy kettős mássalhangzó felel meg, pl. lapp *guolle* 'hal' ~ többesszám *guolek*, finnül *kala*, többesszám *kalat*. SETÄLÄ arra hivatkozik, hogy a partitívusnak a déliesztben és sok finn nyelvjárásban hosszú mássalhangzója van, tehát finn *kallaa* = *kalaa*, észtül *kalla* = (irodalmi észt) *kala*. De már a hetvenes években WESKE¹⁾ és HERMANN²⁾ kimutatta, hogy itt különnyelvi pótlónyújtásról van szó: a hosszú, magánhangzó csak olyan szóalakokban fordul elő, amelyek az idő folyamán egy szótaggal rövidebbek lettek. Így például a finn partitívus *kalaa* az ősfinnben **kalaða*-nak hangzott, szóval háromszótagú volt. Megtörtént az ilyen pótlónyújtás a vót nyelvben és a lívben is. Könnyű dolog kimutatni, hogy a SETÄLÄ-féle magyarázat az idevágó esetekre nézve semmit nem magyaráz meg, sőt egyenesen zsákutcába vezet.

Éppúgy áll a dolog olyan észt váltakozási esetekkel, mint *ilm* 'levegő' ~ genitívus *ilmä*, ahol a nominatívusban hosszú vagy legalábbis félhosszú az első mássalhangzó: itt is pótlónyújtással állunk szemben. SETÄLÄ úgy véli, hogy az ősrégi kvantitativ fokváltakozás megmaradt olyan finn esetekben, mint *härkä* 'ökör' ~ többesszám *härät*, ahol a gyenge fokban rövid az *r*, az erős fokban pedig hosszú vagy félhosszú. De akkor hogyan fogjuk megmagyarázni az olyan eseteket, mint finn *tarkka* 'pontos' ~ többesszám *tarkat*, ahol az *r* a gyenge fokban hosszú, az erős fokban rövid? Ennek a magyarázata nagyon egyszerű: a finnben rövid, főhangsúlyos magánhangzó után minden rövid mássalhangzó előtti mássalhangzó meghosszabbodott, attól függetlenül, milyen a következő szótag, nyílt-e vagy zárt.

Finn magánhangzóközi kettős másalhangzónak a lapp nyelvben az erős fokban nagyon hosszú kettős mássalhangzó felel meg, a gyenge fokban pedig aránylag rövid gemináta, pl. lapp *gal'lo* 'koponya' ~ többesszám *gallok*, finnül *kallo*. SETÄLÄ itt is az észt nyelvre hivatkozik, ahol a nominatívusban, partitívusban és illatívusban hosszabb a kettős mássalhangzó, mint a

¹⁾ Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes (1873).

²⁾ Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache mit vergleichenden Hinweisen auf das Suomi (1880).

többi egyesszámi kázusban. De erre a váltakozásra nézve is a pótlónyujtás teljesen kielégítő magyarázatot ad.

Ezzel kapcsolatosan SETÄLÄ a mordvin nyelvre is hivatkozik, ahol PAASONEN¹⁾ szerint a magánhangzóközi zöngétlen mássalhangzók, amelyek etimológiaiilag finn kettős mássalhangzóknak felelnek meg, rövid *g e m i n á t á k n a k* tekintendők, pl. *vakán* 'edény' (= finn *vakka*).

Ha közelebbről megnézzük a dolgot, be kell hogy lássuk, hogy a mordvin semmi fényt nem vethet a kvantitatív fokváltakozásra. Hiszen a mordvinban háromféle időmértékű zöngétlen mássalhangzó van: 1. rövid, 2. félhosszú és 3. geminata vagy egész hosszú mássalhangzó. A tulajdonképpeni gemináták vagy egész hosszú mássalhangzók mind másodlagosak; például többesszámi nominatívus *vakatt* — igen hosszú *t*-vel — ebből keletkezett: **vakant*. A félhosszú mássalhangzókra nézve nem egész pontos a PAASONEN-féle szabály; hanem úgy van, hogy — nem tekintve a geminátákat — zöngés hang és magánhangzó között minden zöngétlen mássalhangzó félhosszú, más helyzetben pedig minden zöngétlen mássalhangzó rövid. Így például félhosszú a *t* ebben a szóban: *kortams* 'mesélni' (= finn *kertoa*). Hogy ebből a félhosszú időmértékből semmit sem lehet következtetni a finnugor alapnyelvre vonatkozólag, az abból is kitetszik, hogy az éppen említett szabály nemcsak finnugor eredetű szavakra nézve érvényes, hanem tatár és orosz jövevényszavakra is, amelyekben átvételkor nem lehetett sem gemináta, sem hosszú mássalhangzó.

Ezúttal sem foglalkozhatunk részletesen SETÄLÄ etimológiai fejtegetéseivel. Talán elég lesz, ha hangoztatom, hogy csupán csak efféle szóegyeztetésekkel nem lehet a kvantitatív fokváltakozás ősrégi voltát bebizonyítani.

Az általános fokváltakozási elmélet szerint a magánhangzók is alá voltak vetve fokváltakozásnak, mégpedig nemcsak az első szótagban, hanem a második szótagban is. Ami elsősorban az első szótagot illeti, SETÄLÄ az észti nyelvre hivatkozva így érvel:

„Wenn der estnische Wechsel *ilm* ~ [genitívus] *ilmä* ursprünglich ist, muss wohl auch der estnische Wechsel *häv* ['seb'] ~ [genitívus] *hävä* ein ursprüngliches verhältnis abspiegeln.“

¹⁾ Mordvinische Lautlehre 3.

Bizony egyikük sem eredeti, hanem mind a kettő pótlónyújtásból ered. Hiszen zárt első szótagban a pótlónyújtás a mássalhangzót érte, nyílt szótagban pedig a magánhangzót.

A finnben van olyan nyelvjárásközi váltakozás, mint *neula* ~ *niekla* 'tű' (gót *nēpla*). SETÄLÄ ebben is ősrégi fokváltakozást lát. De hiszen ugyanezt a kvantitatív magánhangzéváltakozást a finn szóragozásból is ismerjük: *tie* 'út' ~ 'partitívus pluralis *teitä*, *saan* 'kapok' ~ *sain* 'kaptam'. Itten fokváltakozásról szó sem lehet, hanem egyszerűen úgy áll a dolog, hogy az ősfinnben *j* előtt minden hosszú magánhangzó megrövidült.

SETÄLÄ olyan finn nyelvjárásközi váltakozásra is felhívja figyelmünket, mint *laakso* ~ *lakso* 'völgy', *käärme* ~ *kärme* 'kígyó'. Mivel HAKULINEN¹⁾ 1922-ben megjelent tanulmányában tárgyalta ezeket az eseteket, nincsen szükségünk arra, hogy azokkal most foglalkozzunk.

Továbbá SETÄLÄ olyan magyar váltakozásra utal, mint *álom* ~ *aludni*, *három* ~ *harmadik*, *kéz* ~ *kezem*. Részemről GRNETZHEZ²⁾ csatlakozva ezeket az eseteket is pótlónyújtásból akartam megmagyarázni, úgy hogy *álom* ebből keletkezett: **ālm*, ez pedig ebből: **alm̃s*. Később megtudtam, hogy GOMBÓCZ ZOIZÁN is így szokta ezt a váltakozást magyarázni egyetemi előadásában.

Térjünk most át a második szótagbeli magánhangzókra. SETÄLÄ hajlandó volt feltételezni, hogy a második szótagbeli magánhangzó hosszabb volt a gyenge fokban, — tudniillik, ha a szótag zárt — mint az erős fokban. Hadd idézzem érvelését szóról-szóra:

„Beweise dafür sehe ich z. b. in den estnischen verhältnissen wie nom. *il̃m* (od. part. *il̃mä*) ~ gen. *ilm̃ä* — — (d. h. überhaupt in der halben länge des vokals der 2:ten, bzw. 4:ten silbe, wenn die vorhergehende silbe die schwache stufe darbietet), sowie auch in der länge des vokales der zweiten silbe in vielen lappischen dialekten — —, welche erscheinung unzweifelhaft sehr alte verhältnisse abspiegelt.“

Amit SETÄLÄ itten mond a lapp nyelvjárásokra vonatkozólag, egyáltalában nem helytálló. Amennyit én tudok, a lapp

¹⁾ Pari suomen murteiden vokaalinkestoseikkaa: Viritt. 1922. v. ö. Ib., Über den Silbenakzent im Finnischen und seine lautgeschichtliche Bedeutung: SÜS. Toim. LXVIII.

²⁾ Suomi III:XVI, 25.

nyelvben nyoma sincs annak, hogy a másodikszótagbeli magánhangzó rendszeresen hosszabb volna gyengefokú szóalakokban, mint az erősfokúakban. Ellenben előfordul bizonyos szavakban, hogy a szó végéi magánhangzó rövidebb, mint a szóbeli; de ez a jelenség nem igen függhet össze a fokváltakozással. Vegyünk például egy olyan szóalakpárt, mint nominatívus *guok'tē* 'kettő' ~ essívus *guok'ten*! Ez első esetalakban rövidebb a másodikszótagbeli magánhangzó, mint a másodikban, de mind a két alak erősfokú.

Ami viszont az é s z t nyelvet illeti, sikerült nekem statisztikai módszerrel megoldani a problémát; azaz, hogy KETTUNEN¹⁾ már tisztázta a dolgot, amikor é s z t hangtörténetében azt mondta, hogy a másodikszótagbeli magánhangzó akkor félhosszú, ha a z első szótag rövid vagy gyengefokú, de túlrövid (illetőleg a szó végén rövid), ha erősfokú az első szótag. Ebből a megállapításból kiindulva, fölhasználtam azokat a kymografumokat, amelyeket KETTUNEN „Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferschen dialekt“ című munkájában²⁾ közölt. Minden két-szótagú szó mellett följegyeztem a másodikszótagbeli magánhangzó időmértékét és az első szótagnak az időmértékét is. Pontosan megmondva, nem a szótaggal operáltam, hanem a „hangvölgygel“, ami az első magánhangzó kezdetéből a második magánhangzó kezdetéig tart.³⁾ Ezeknek az adatoknak alapján grafikont rajzoltam. Az eredmény a következő:

A KETTUNEN-féle mérések nem adnak semmi támpontot annak a föltevésnek, hogy a második szótagbeli magánhangzó akkor hosszabb volna, amikor a szótag eredetileg zárt volt, mint amikor eredetileg nyílt. Nem a második szótag eredeti zárt vagy nyílt voltától függ a magánhangzó időmértéke, hanem az első hangvölgy mértékétől. Itten nem fokváltakozással van dolgunk, hanem időmértékegyensúlyozással, mint amilyent egyes lapp nyelvjárásokban is találunk.

Most végignéztük a SETÄLÄ-féle általános fokváltakozási elmélet mellett szóló érveket. Láttuk, hogy egyikük sem meggyőző.

¹⁾ Vironkielen äännehistorian pääpiirteet (1917), XVI = Eestin kielen äännehistoria (1929) 20.

²⁾ SUS. Toim. XXXIII, 58—66.

³⁾ HUGO „PIPPING“, Inledning till studiet av de nordiska språkens ljudlära (1922) 57.

Sőt az egész elmélet nem is annyira kiépült teória, mint inkább elhamarkodott szellemes ötlet. Az sem igaz, hogy mint munkahipotezis használt az összehasonlító nyelvészetnek — inkább évtizedeken át függőben tartotta a tudományt.

Még azt sem mondhatjuk, hogy SETÄLÄnek 1896-ban sikerült a fokváltakozás finnugor mivoltát bebizonyítani. Kiindulópontja, a permi nyelvekben előforduló $l \sim \emptyset$, illetőleg $l' \sim \emptyset$ váltakozás, bizonytalan.¹⁾ De érvelése minden esetre módszer-tani szempontból érdekes és tanulságos. 1909-ben²⁾ a bizonyítás jobban sikerült. SETÄLÄ most különösen a nazálisokat veszi figyelembe; abból indul ki, hogy minden finnugor nyelvben vannak maradványai olyan mássalhangzéváltakozásnak, amely egyetlen finnugor nyelvben sem fordul elő paradigmatis formában. Legszembetűnőbb az $m \sim v$ váltakozás. Így például a magyar *név* szónak a finnben *nimi* felel meg, a lapp nyelvben *námmâ* (ellenben a magyar *töm* igének lapp etimológiai megfelelője a *dievâs*, *dievvâ* 'tele, telj' melléknév). Az ilyen szabálytalan váltakozásokat nem igen lehet másképp megmagyarázni, mint hogy már a közös alapnyelvben megvolt az $m \sim v$ váltakozás (paradigmatikus formában). Aztán 1912-ben köztudomásúvá vált, hogy ugyanez a váltakozás a szamojéd nyelvekben is előfordul, sőt a jurák-szamojédban paradigmatis formában is megvan. Most fölmerül ez az elvi horderejű kérdés: vajjon jobb bizonyítékokat nyújt-e ez a tényállás, mintha paradigmatis formában megvolna az $m \sim v$ váltakozás nemcsak a jurák-szamojédban, hanem két vagy három finnugor nyelvben is? Nem hiábavaló ez a kérdés, mert SETÄLÄ azt a módszer-tani elvet állította föl, hogy ahol mostanában paradigmatis váltakozást találunk, abból kell kiindulnunk, hogy ez a váltakozás másodlagos.³⁾ Én ehhez a nézethez nem csatlakozhatom. A nem paradigmatis, hanem inkább csak etimológiai jellegű váltakozásra nézve nem tudhatjuk biztosan, milyen körülmények között lépett föl eredetileg és mi az okozója. Különösen vigyázni kellene az ú. n. Schwundstufe-esetekre. Vegyünk egy példát! Egyes szamojéd nyelvekben előfordul,

¹⁾ UOTILA, SUS. Toim. LXV, 200—202, 214.

²⁾ FUF. XII, Anz. 2.

³⁾ Ib. 128.

hogy *l* nem paradigmatisz módon nullával változik. Szerintem nem tanácsos ezt a jelenséget olyan szórványos esetekkel összehozni, mint hogy a finnek *olen* 'vagyok', *menen* 'megyek', helyett néha *oon-t*, *meen-t* mondanak. PAASONEN¹⁾ már meg is jegyezte, hogy ilyen szavakban egyszerűen hangsúlytalan helyzetben bekövetkezett mássalhangzókiezésről lehet szó, amelynek nincsen semmi köze a fokváltakozáshoz.

Mielőtt tovább megyünk, jó lesz a lényeges tényállást összefoglalni.

A finnségben csak *k*, *t* és *p* vannak alávetve a paradigmatisz fokváltakozásnak. Kétféle váltakozás van: kvantitatív és kvalitatív. A kvantitatív váltakozás az ősfinnben nyilvánvalólag abból állt, hogy az erős fokban hosszú gemináta, a gyenge fokban pedig aránylag rövid gemináta volt: ez az állapot elég jól megmaradt az észben. A kvalitatív váltakozás még a XVI. századbeli suomiban abból állt, hogy az erősfoki *k*, *t*, *p*-nek a gyenge fokban zöngés réshangok feleltek meg. Részletezni nem szükséges. Ha nem akarjuk elfogadni a fokváltakozás ősfinn voltát, minden esetre be kell ismerni, hogy az imént változott kép legalábbis az egyes keletitengeri-finn nyelvekre nézve — kivéve a vepszt meg a lívet — fedi a valóságot.

A finn *akka*-típusú kvantitatív váltakozásnak a pontos megfelelője megvan a lapp nyelvben is, eltekintve attól, hogy legalábbis a hosszú gemináta előtt már az őslappban zöngétlen lett a magánhangzó vége. A finn kvalitatív váltakozás is a lapp nyelvben tükröződik vissza. De legalább egy fontos eltérés van: a finn erősfoki rövid *k*, *t*, *p* őslapp megfelelői nem igen lehettek röviddek.²⁾ Nagyon valószínű, hogy ez a jelenség avval függ össze, hogy a lapp nyelvben minden mássalhangzó, melynek finn megfelelője rövid, alá van vetve kvantitatív fokváltakozásnak. Így például a finn *kala* szónak a lapp megfelelője *guolle* ~ többeszám *quolek*, tehát az erős fokban aránylag rövid gemináta és csak a gyenge fokban van rövid mássalhangzó.

¹⁾ Beiträge zur fugr.-samojedischen Lautgeschichte 25 (=KSz. XIII, 249), jegyz. 1.

²⁾ T. I. ITKONEN, SUS. Toim. XXXIX, 19, 20; COLLINDER, SUS. Toim. LXXIV. 434. §; másképp WIKLUND: SUS. Toim. X, 85; Id., Lappische Studien I—III. (=Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps—Sämfundet i Uppsala, 24:16) 7.

Említettem már, hogy a lapp nyelvben a gemináták is alá vannak vetve kvantitatív fokváltakozásnak, pl. *ga'lo* ~ többesszám *gallok*. Ezenkívül a mássalhangzó előtti mássalhangzók is ugyanazon a módon váltakoznak, pl. *láš'tá* 'falevél' ~ többesszám *láš'ták*: itt a gyenge fokban az *s* rövid, az erős fokban pedig hosszú.

Jóllehet az őslappban még más váltakozási esetek is előfordultak, erről nem szükséges most részletesen beszámolni.¹⁾

Mielőtt a szamojéd nyelvekre térünk át, megmondom a véleményemet azokra a lapp kvantitatív váltakozásokra nézve, amelyeknek a finnben nincs megfelelőjük.²⁾ De előbb egy kicsit a finnugor magánhangzók időmértékével foglalkozunk. Tudvalevőleg a hosszú és rövid elsőszótagbeli magánhangzók közti különbség tulajdonképpen csak a finnségben meg az ugor nyelvekben van meg. A szamojéd viszonyokat kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni, mivel azokat nem ismerem eléggé.³⁾ A lapp nyelvben is vannak hosszú magánhangzók, vagy mondjuk inkább etimológiailag hosszú magánhangzók, azaz olyanok, amelyek bizonyos prozódikus helyzetben hosszúak, más helyzetben viszont csak félhosszúak. De ez az etimológiailag hosszú és etimológiailag rövid magánhangzók közti különbség a lapp nyelvben kimutathatólag csak az illető magánhangzó minőségétől függ. Csak azok a magánhangzók rövidek, amelyeknek a finnben *i*, *u*, *ü* (*y*) vagy *e* az etimológiai megfelelője. Sietek hozzátenni, hogy a finn *e* megfelelője a lapp nyelvben sok esetben etimológiailag hosszú. Így például a finn *veri* 'vér' szónak lapp megfelelője *várrá*, rövid magánhangzóval, de a finn *pesä*, fészek, szónak megfelelője *bæsse*, etimológiailag hosszú

¹⁾ T. I. ITKONEN, SUS. Toim. XXXIX, 29, 40; WIKLUND: MO. VII, 200, jegyz. 1, 2.

²⁾ Lásd COLLINDER, SUS. Toim. LXXIV, 239—253 §§. (Lapoldal 85, sor 7, vokalen helyett konsonantent írtam. ERKKI ITKONEN: FUF. XXVI. Anz. 54¹⁹—23 és STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 106, 107, fellőnő módon félreértette fejtegetéseimet (247. §).

³⁾ Lásd LEHTISALO, Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im uralischen vom qualitativen standpunkt aus: FUF. XXI. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus I. 31. §.

magánhangzóval. Itt olyan kérdéssel állunk szemben, amely még nincs teljesen tisztázva.¹⁾

A magyar magánhangzók időmértékkülönbségét — úgy látszik — egyáltalán nem lehet az ugor alapnyelvre visszavezetni.²⁾ A finn és magyar hosszú magánhangzók viszont nincsenek összefüggésben egymással.³⁾

Újabban STEINITZ⁴⁾ arra az eredményre jutott, hogy a finn hosszú magánhangzók részben bizonyos fonetikai feltételek mellett rövid magánhangzókból keletkeztek.

Mindenesetre nagyon valószínű, hogy az őslappban valamikor minden magánhangzó rövid volt. Így könnyen meg lehet érteni, hogyan keletkezett a lapp kvantitativ fokváltakozás. Ha a második szótag nyílt, ceteris paribus az első szótag nagyobb hangsúlyt kap, mint amikor a második szótag zárt. És hogy főhangsúlyos rövid magánhangzó után rövid mássalhangzó meghosszabbodik, az olyan jelenség, amelyet sok nyelvben megtalálunk. Ha ugyanaz előfordul az osztják-szamojédban is, nem kell azért gondolni, hogy ez már az uráli alapnyelvben megvolt.

A szamojéd nyelvekben SOTAVALTA szerint a fokváltakozási esetek főleg a következők, eltekintve attól, hogy a jurák-szamojédban a magánhangzóközi *m* *v*-vel váltakozik és az osztják-szamojédban *m* *v*-vel, *v* pedig nullával váltakozik:

A *t a v g y*-szamojédban a következő esetek fordulnak elő: *k* ~ *g*, *t* ~ *d*, *f* (< *p*) ~ *b*, *s* ~ *j* (nyilván < *z*), *š* ~ *d'* (nyilván < *j* < *ž*); *yk* ~ *v* (valószínűleg < *vv* < *vg*), *nt* ~ *nd*, *vf* (< *mp*) ~ *mb*, *ns* ~ *nd'*; pl. *moku* 'hát' ~ gen. *mokuv*, *nafe* 'bunda' ~ gen. *nabev*, *isi* 'nagybátya' ~ gen. *ijiv*, *kinta* 'füst' ~ gen. *kindav*.

Az *o s z t j á k*-szamojéd *keti* nyelvjárásában: *kk* ~ *g*, *tt* ~ *d*, *t't'* ~ *d'*, *pp* ~ *b*, *ss* ~ *s* (*z*); *vg* ~ *v*, *ndd* ~ *nd*, *ndd'* ~ *nd'*, *mdd* ~ *md*, *mbb* ~ *mb*, *tc* ~ *c* (*z* ?); pl. *ükke* 'sapka' ~ gen. *ügen*, *utte* 'kéz' ~ gen. *uden*, *tippa* 'férfi' ~ gen. *tiban*; *t'ivga* 'hattyú' ~ gen. *t'iven*, *lembba* 'sas' ~ gen. *lemben*.

¹⁾ GENETZ, Suomi III:XIII, 35, 52; ERKKI ITKONNEN, SUS. Toim. LXXIX, 64; STEINITZ, Gesch. d. f.-u. Vok., 28. §, passim.

²⁾ STEINITZ, ib. 91—92.

³⁾ ib. 4, 91, 92, 93. (Jegyz. 12-ben STEINITZ engem olyan módon idéz, mintha én SETÁLÁhoz csatlakoztam volna, ellenben a dolog úgy áll, hogy én 1929-ben — SETÁLÁval szemben a magyar hosszú magánhangzókat pótlónyujtásból magyaráztam).

⁴⁾ Ib. 9, 118.

Az osztják-szamojéd *natsz-pumpokolszki* nyelvjárásában: *kk ~ k*, *tt ~ t*, *tt' ~ t'*, *pp ~ p*, *ll ~ l*, *rr ~ r*, *vv ~ v*, *ij ~ j* vagy nulla; pl. *ükku* 'sapka' ~ gen. *ükun*, *koppe* 'bőr' ~ gen. *kopan*, *ollè* 'fej' ~ gen. *olan*, *äüve* 'anya' ~ gen. *ävan*, *oije* '(nagy)néni' ~ gen. *ojan*.

— PAASONEN¹⁾ véleménye szerint a tavgy-szamojédban előforduló paradigmaticus váltakozás másodlagos. Ő úgy látja, hogy az ős-szamojédban a gyenge fokban legalábbis *p*-nek és *k*-nak nem média, hanem nulla felelt meg. Ez a feltevés azonban nem valami szilárd alapon áll. Ami a labiális zárhangot illeti, csak a kihalt motor nyelvjárás szól e hipotézis mellett, míg az összes többi nyelvjárásban a finn *p ~ v* váltakozásnak, vagy labiális zárhang, vagy (bilabialis) *v* felel meg. A teljesség kedvéért említsük meg, hogy a jeniszej-szamojéd *aba* szónak — jelentése 'hófajd' — az osztják-szamojédban az egyszótagú *ü* felel meg. Ennek a szónak nincs finnugor etimonja.

A dentális zárhangot illetőleg bátran mondhatjuk, hogy nyoma sincs annak, hogy a finn *t ~ d* váltakozásnak más megfelelése lett volna, mint *t* vagy *d*. Ezzel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a paradigmaticus *t ~ d* váltakozás nemcsak a tavgiban (és az osztják-szamojéd keti nyelvjárásában) fordul elő, hanem a jurák-szamojéd kondai nyelvjárásában is.²⁾

Térjünk most át a palatális zárhangra! Abból az anyagból, amit PAASONEN közölt, világosan kiderül, hogy a finn *k ~ γ* (*= O, v, j*) váltakozásnak rendes megfelelése a szamojéd nyelvekben *k* vagy *g*; csak a jurák- és jeniszej-szamojédban találunk *k*-ból keletkezett *h*-t. Igaz, hogy az ide tartozó jurák-szamojéd szavakban a *h* néha hiányzik; de ebből nem lehet az ős-szamojéd fokváltakozásra vonatkozólag semmit sem következtetni. Nyilvánvalóan úgy áll a dolog, hogy a magánhangzóközi *h* néha egyszerűen kiesett, vagy szórványosan vagy egyes beszélőknél. Ugyanezt találjuk a lokatívus és ablatívus ragjában is. Így például a *yuda* 'kéz' lokatívusban vagy *yudahana* vagy *yudāna*-nak hangzik. A ragnak ős-szamojéd alakja *-*kana*, és fokváltakozásról itt szó sem lehet.

Eltekintve egy szóegyeztéstől, melyet PAASONEN maga is

¹⁾ Beiträge zur fugr.-samojedischen Lautgeschichte (56—) 53, 102.

²⁾ Ib. 58.

kérdőjellel látott el, csak egy támasza marad a PAASONEN-féle feltevésnek, azaz, hogy az osztják-szamojédban *g* és *k* mellett nulla is előfordul; így például *nāgur* 'három' helyett *nār* alakot is találunk. De nem lehet PAASONENNAK igazat adni, amikor azt állítja, hogy „es ist einleuchtend, dass solche Wechselfälle auf einen ursamojedischen Wechsel zurückgehen“, legalábbis ha fokváltakozásra gondol. Vannak esetek, ahol ez a magyarázat eleve ki van zárva. Így például *sokannam* 'mérek' mellett *sōnnam* alakot találunk, *kagannap* 'irányítok' mellett *kānnap*. Hiszen ilyen háromszótagú igetövekben semmi fokváltakozás sem fordulhatott elő, éppoly kevésbé mint, mondjuk, a finn *rakastaa* szóban.

Különben PAASONEN maga is hangoztatja, hogy a nulla még a szamojéd nyelvjárások külön életében is keletkezhetett, és hozzáteszi: „Für das Uralische haben wir jedenfalls einen ähnlichen qualitativen Wechsel wie für das Finnisch-ugrische anzusetzen: $*k \sim *γ$.“ Mondjuk inkább: az ős-szamojéd és az uráli alapnyelv számára föltehetjük a $p \sim b$, $t \sim d$, $k \sim g$ váltakozást egy szóval az erős fokban zöngétlen, a gyenge fokban zöngés zárhangot. E mellett a feltevés mellett világosan szól mind az osztják-szamojéd keti nyelvjárása, mind a tavgy-szamojéd nyelv. A finn nyelvek, a lapp nyelv és az osztják-szamojéd natsz-pumpokolszki nyelvjárása sem szólnak ellene.

Hadd foglaljam most össze a véleményemet az ősuráli fokváltakozásról! ¹⁾

A keletitengeri-finn nyelvekben fellépő $p \sim v$, $t \sim \delta$ és $k \sim γ$ paradigmátikus váltakozás, amelyet a lappban, a tavgy-szamojédban s két osztják-szamojéd nyelvjárásban ugyancsak paradigmátikus alakban észlelhetünk, valószínűleg a zöngés és zöngétlen záróhangoknak már az uráli alapnyelvben megvolt váltakozására (k , p , $t \sim b$, d , g) megy vissza. Ahhoz a nézethez, amely szerint a szamojédban fellépő paradigmátikus fokváltozás mai alakjában másodlagos volna, csak annyiban csatlakozhatom, hogy a szamojédban — éppúgy, mint a lappban — a kvantitatív váltakozás már különnyelvi fejlemény lehet.

WIKLUND 1891-ben a finnugor fokváltakozást azonos elveken alapulónak mondta a zöngétlen és zöngés réshangoknak az úgy-

¹⁾ Jukagirisch und Uralisch (1940) 202—209. §.

nevezett VERNER-féle törvényben leírt ősgermán váltakozásával. Ez a vélemény, amelyet WIKLUND¹⁾ utóbb visszavont vagy legalábbis lényegesen módosított, bizonyára helytálló. Az ősgermán φ , s , θ , $\chi \sim \beta$, z , δ , γ váltakozásról adott VERNER-féle magyarázatnak megfelelően pedig az uráli váltakozást a következőképpen keletkezettnek képzelhetjük:

Zöngétlen mássalhangzónak zöngés környezetben való képzése két ellentétes beidegződést tételez fel, mégpedig először a hangszalagrezgés megszüntetését, másodszor ennek újrakezdését. Minél távolabb esik egy mássalhangzó a figyelemnek a szó főhangsúlya által kijelölt csúcspontjától, annál könnyebben lehetséges, hogy az általános pszichofizikai tehetetlenségi törvénynek megfelelően ezt a kétféle beidegzést nem végezzük el, vagyis a szóbanforgó mássalhangzó zöngésül. Feltéve már most, hogy az uráli alapnyelvben a nyílt első szótagú szavak hangsúlya olyképpen oszlott meg a szótagok közt, hogy zárt második szótagra főhangsúly esett, nyílt második szótag esetén viszont az első szótag volt főhangsúlyos, könnyen megmagyarázható, hogy zárt második szótag elején miért zöngésülhetett minden zöngétlen zárhang. Feltehető, hogy ugyanilyen helyzetben az s - és $\acute{s}$ -hangok meg az affrikáták is zöngésültek.

SETÄLÄ kimutatta, hogy megmerevedett formában valamennyi uráli nyelv több-kevesebb nyomát mutatja a nazálisok azonos képzési helyű zöngés orális réshangokkal való fokváltakozásának. Különösen sok adat van az $m \sim v(\beta)$ változásokra, amely a jurák- s bizonyos mértékig az osztják-szamojédban paradigmatis alakban is fellép. Itt csak a következő példát említjük:

finn *nimi* 'Name' | lapp *nâmmâ* | mordvin *lem* | cseremiszi *lâm* | votják, zürjén *nim* | vogul *nem* | osztják *nem* | magyar *név* (*neve*-) || jurák-szamojéd *nem*, többes genitívusban *niw'* | tawgy *nim* | jeniszei *ni'*, *ni'* | osztják-szamojéd *nem*, *nep* | kamaszin *nim*.

Nazálisok és megfelelő orális mássalhangzók váltakozása hasonlóképpen magyarázható, mint a zöngétlen és zöngés magánhangzóké. Orális artikulációjú magánhangzók közé eső nazális mássalhangzó kiejtésekor az inyvitortát először le kell eresztetni, majd ismét fel kell emelni; hangsúlytalan magán-

¹⁾ SKÖLDNÉL: Zur Chronologie der Stokavischen Akzent verschiebung 81.

hangzó után, amikor a megelőző figyelemcsúcsból való távolság aránylag nagy, ez a kettős mozgás könnyen kimaradhatott.

Nehéz eldönteni, vajjon ősuráli eredetű-e a finn (és lapp) $kk \sim k$ ($\hat{k}$), $tt \sim t$ ($\hat{t}$), $pp \sim p$ ($\hat{p}$) váltakozás is. Ha erre a kérdésre igen-nel válaszolunk, akkor a következetesség nevében azt is fel kell tenni, hogy a hosszú affrikáták a finnugor és az uráli alapszavakban alá voltak vetve kvantitatív fokváltakozásnak, amit TOIVONEN¹⁾ fejtegetései valószínűvé tettek.

BJÖRN COLLINDER.

¹⁾ FUF. XIX, 254—256.

Francia-orosz nyelvi kapcsolatok a XVIII. században

Ama kitűnő kézikönyvek sorában, melyekkel a szovjet nyelv-tudomány látja el az orosz nyelvészetet, egyike a legjobbaknak OBNORSZKIJ és BARHUDAROV nyelvtörténeti szöveggyűjteménye,¹⁾ mely nagy érdeklődésre tarthat számot nemcsak szlávisták, hanem romanisták részéről is. A szovjet szerzők által hozzáférhetővé tett szövegek értékes adalékokat tartalmaznak egy olyan problémához, amelyet eddig tudomásunk szerint legjobban FERDINAND BRUNOT vázolt monumentális francia nyelvtörténetének VIII. kötetében.²⁾ Amint e pusztá utalásból is sejthető, s még inkább gyanítható OBNORSZKIJ és BARHUDAROV szövegeinek XVIII. századi voltából, nem kevesebbről van szó, mint annak a folyamatnak megfigyeléséről, melynek kapcsán az orosz nyelvbe nyugateurópai eredetű szavak és többek közt francia elemek kerültek. A probléma körvonalait BRUNOT is világosan látta, amikor az első francia jövevénytiszavak meghonosodását Nagy Péter párizsi tartózkodásával, a három évig szintén Párizsban időző Tredjakovszkij francia műveltségével, sőt francianyelvű eredeti verseivel, valamint Erzsébet és II. Katalin uralkodásával hozta kapcsolatba. A XVIII. század folyamán a franciák és az előkelő oroszok közt oly sűrű érintkezés keletkezett, hogy ennek csakhamar nyelvi nyomai is mutatkoztak; BRUNOT szerint már 1700 felé a régebbi német és francia kölcsönszavakat franciák kezdik kiszorítani. Akadnak persze nemcsak kölcsönszavak, hanem gallicizmusok, tükörszavak és tükörkifejezések is, mint pl. мѣртвая натыра a közismert *nature morte* 'csendélet' nyomán.³⁾ BRUNOT kutatásaiban azonban itt sem állt meg: idézett mintegy 25 olyan jövevénytiszót, amely szerinte a modern orosz nyelvben már nem használatos s ezekhez csatolt másokat, melyek szerinte napjainkban is élnek.⁴⁾ Ezen a ponton azonban BRUNOT, bizonyára művének termé-

1) С. И. Обнорский—С. Г. Бархударов: Хрестоматия по истории русского языка. Часть вторая, выпуск второй. Москва, 1948.

2) Histoire de la langue française. Paris, 1934. VIII/1. 489 és különösen 524 kk.

3) I. m. 526.

4) I. m. 526—7.

szete s talán részben nyelvi nehézségek miatt, nem ment túl; ezért látszik hasznosnak, hogy a kérdést, a fentebb jelzett szöveggyűjtemény világánál, kissé tüzetesebben vegyük szemügyre.

Mindenekelőtt némi aggodalmat kelt BRUNOT első sorozata, melyben alighanem vannak nem feltétlenül francia, hanem esetleg latin elemek, mint pl. — az ő átírása szerint — *devotsiya* (1741), *aversia* (1766) és *distraktsiya* (1770), hiszen e szavakat *devotio*, *aversio* és *distractio* talán még jobban magyarázza, mint *dévotion*, *aversion* és *distractio*. A latin *-io* > orosz *-ia* megfelelést OBNORSZKIJÉK hajlandók lengyel közvetítéssel magyarázni: mindenestre tény, hogy a közvetlenül latinból átvett *делинеацио* < *delineatio* (ТАТИЩЕВ, ОBN. 92)¹⁾ szemben áll az olyan, lengyeles színezetű kölcsönszavakkal, mint *дискреция* (vö. *discretio*, lengyel *dyskreca*, ОBN. 325), *диспозиция* (vö. *dispositio*, lengyel *dyspozycja*, i. h.), stb. Ezen átvételi mód nem is látszik egészen újnak; annyi tény, hogy 1736 körül a fiatalabb Kantemir már sűrűn él vele (vö. *импресия*, *сатисфакция*; ebben az esetben ОBNORSZKIJ magyarázó szótára csak a latin *impressio* és *satisfacio* alakokra utal, esetleges lengyel közvetítés feltételezése nélkül: 327, 335). Vitára adhat alkalmat BRUNOT jegyzékében az ugyancsak Kantemir használta *attenzione*: ennek végződése olaszból könnyebben magyarázható, mint franciából. Hajlunk azon felfogás felé is, hogy szintén Kantemirnél nem szükségszerűen a francia *électorales* átvétele *elektorskiye* (még mindig BRUNOT átírása szerint), hanem inkább a megfelelő latin tő származéka. Latin vagy francia egyaránt lehet *abdikouet* (1741) és *approbovat* (1735) s ha tudjuk, hogy Kantemir 1733-ban kifejezetten latinos *сакрификовать* alakot használt (ОBN. 133, vö. lengyel *sakryfikowac*, i. m. 334), akkor kissé megrendül hitünk *explikirovat* francia eredetében, noha itt talán mégis valószínű hogy a német *-ieren* képzőt is tükröző s végeredményben francia eredetű kölcsönszóval van dolgunk. Teljes bizonyossággal tehát BRUNOT első szójegyzékéből csak a következőket fogadhatjuk el francia kölcsönszavaknak: *acouçur* (1759 < *à coup sûr*), *bonsane* (< *bon sens*), *éloge* (1579), *festeine* (1742), *jelousia* (1676—1727, bár az első szótag magánhangzója az olasz *gelosiára* emlékeztet), *pensif* (1759).

Kritikai vizsgálódásunk még egy tanulssággal szolgált: kidom-

¹⁾ Hasonló még a Nagy Péter korabeli neologizmus-szótárban: *амбицио* (49), *адюрацио* (i. h.), *визитацио* (52), stb.

borodott belőle az a tény, hogy BRUNOT adatai közül a legmegbízhatóbbak SZUMAROKOV egyik tanulmányából származnak (1759), melyben tiltakozott az idegen szavak elburjánzása ellen. Mint tehát alább magunk is igazoljuk, éppen a jövevényszókutatás szempontjából igen hasznos a szövegeket, legalább is kutatásaink elején, nem összekeverni, hanem külön-külön megvizsgálni; nyelv- és társadalomtörténeti jelentőségük így sokkal jobban kidomborodik.

Mielőtt BRUNOT első jegyzékét, az állítólag azóta kihalt francia kölcsönszavak felsorolását újabb példákkal szerezniök meg, vessünk egy pillantást BRUNOT második jegyzékére. Ebben valamivel jobb példák szerepelnek, bár itt is fenyeget egyrészt francia és német kölcsönszavak összekeverésének veszélye (inkább német, mint francia *bombardirovat* és *blokirovat*!), illetve európai vándorszavaknak a francia elemek közé való sorolása (ilyennek látszik *akt*, *contserte*, *curiosnyi*, stb.). A második jegyzék biztosabb elemei: *apartment* (1739), *attakouet* (1770), *avantioura* (1676–1727), ahol a francia *ü* visszaadása is figyelemre méltó,¹⁾ *déserteur* (1759), *descente* (1770), s végül talán SUMAROKOV által annak idején hevesen bírált, de mégis megmaradt *gubernantka*.

A további kérdés már most az, milyen mozzanatokkal, illetve konkrét adatokkal gyarapítják OBNORSZKIJ szövegei BRUNOT inkább kísérletszámba menő gyűjtését.

Mindenekelőtt szövegeink alapján kissé meg kell szorítanunk BBRUNOT-nak azt az állítását, hogy a francia elemek behatolásának szálláscsinálói elsősorban régebbi német és olasz elemek voltak. A magunk részéről valószínűbbnek tartjuk, hogy a hagyományos szláv szókincset még a XVIII. század első felében is jelentékeny számú görög, sőt egyenesen újjörög elem gazdagította s ezeket azután később nyugati kölcsönszavak váltották fel. OBNORSZKIJÉK antológiája szinte azt a benyomást kelti bennünk, hogy az orosz írott nyelvben is újjörög és francia kölcsönszavak többé-kevésbé úgy rétegeződnek egymásra, mint a XVIII. századi és XIX. század eleji, Kárpátokon túli román nyelvben.²⁾ Ennek a régebbi, görög

1) Alakváltozata *авантура* (OBN. 322 szerint a lengyel *awantura* hatására) és *овантура* (OBN. 330, másodlagos orosz *a* > *o* változással az utána következő *v* miatt).

2) Ld. erről L. GÁLDI: *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'Époque des Phanariotes* (Budapest, 1939), továbbá *Les premiers verbes d'origine française dans la langue roumaine* (Zeitschr. f. frz. Sprache u. Lit. 1939, 176 kk.) és *Graeco-Valachica* (Études Slaves et Roumaines 1948).

rétegnek illusztrálására — mely BRUNOT szintéziséből teljesen kimaradt — elég utalnunk az olyan szavakra, mint az idősebb Kantemirnél (aki tudvalevőleg oroszországi tartózkodása előtt Moldva fejedelme és Nagy Péter szövetségese volt), helyesebben egyik latin nyelvű művének 1737 előtt készült orosz fordításában (ОВН. 19) *художество пиитики* (i. m. 22, tehát < ποιητική és nem *poetica*!)¹⁾, хотя разумѣти мусикию (24, tehát μουσική és nem *musica*!)²⁾, характеры (21, tehát *χαρακτήρ* és nem *character*!), ami persze nem zárja ki olyan szavak használatát, mint артифициальный (25 < *artificialis*) vagy сенсъ (21 < *sensus*; ОВН. kiadása szerint a. m. 'a beszéd értelme, разум речи' vö. még 62: сѣнсъ 'разум, чувство, мысль'). Később aránylag számos ritkább görög szó bukkan fel Tredjakovszkijnál: ОВНОРСКИИ szómutatója szerint ilyen pl. 'афедронъ 'отхожее место, клоака' (322 < ἀφεδρών) vagy катахризисъ (327 < κατὰχρησις).

Legérdekesebbek természetesen azok a francia jövevényszavak, amelyekkel BRUNOT összeállítását új adatokként gyarapíthatjuk. E szempontból különösen jelentős egy valószínűleg Nagy Péter rendeletére szerkesztett neologizmus-szótár, melynek kézírata a Szovjet Tudományos Akadémia könyvtárában maradt meg s mely különösen becses emléke a XVIII. század eleji nyelvújító törekvéseknek. A szótár első betűihez maga Nagy Péter írt glosszákat: a szótáríró által feljegyzett адмиралство alakot például az ОВНОРСКИИ közölte hasonmás szerint a később is használatos адмиральтействора javította. Ezen szótár anyagából francia eredetűnek kell minősítenünk a következő szavakat:

авангардия (49). Kétségtelen, hogy a szó végződése első sorban az olasz *avanguard*ára vall, azonban a puszta *g* (s nem *gu*) inkább francia eredetre mutat (vö. авангáрд < *avant-garde* Усáков I, 6)³⁾. — Аванта́ж-т (49) Усáков I, 7 elavultnak jelzi, de habozás nélkül a francia *avantage* átvételének tekinti. Itt említjük meg, hogy Tatisceev egyik itt közölt szövegében (levél Tredjakovszkijhoz 1736-ból) előfordul az аванта́жный (vö. *avantageux*) származék is, mégpedig a franciával megegyező értelemben: выше

1) Vö. a románban *piitis* < ποιητής (Mots d'orig. néo-gr. 227) és az orosz *пиит* alakkal.

2) Már antológiánk későbbi szövegeiben is *музика* alakot találunk. A régi románban (1712 előtt) *musichie* < μουσική (Mots d'orig. néo-gr. 212).

3) Tatisčev szerint „авангардия се французское передовой полкъ“ (ОВН. 92).

конецъ поля въ авантажномъ мѣстѣ 'feljebb a mező vége előnyös (v. megfelelő) helyen' (90). Erre a példára azért utalunk nyomatékosan, mert később az Usákov által elavult, de közbeszédbe szónak jelzett авантажный a francia értelemtől kissé eltérő árnyalatot nyert: Usákov egyik Nyekraszovból vett idézete szerint a. m. 'előnyös külsejű' (кажется, я очень авантажен хорошо одет и напомажен. I, 7). — Апроши (49), az ismeretlen szótáríró értelmezése szerint 'рвы, которыми къ городу приступаютъ', vagyis 'rések, melyen át a város felé támadnak'. Nagy Péter glosszája e szóhoz a következő volt: 'приближаются для взятія', vagyis 'a város bevételéhez közelednek'. Kétségtelenül a francia *approche* szó átvételével van dolgunk, mégpedig a *les approches de la ville* 'abords, accès' hatásával (vö. пасажъ 59 < *passage*). Később ugyanezen szó nyomdaipari műszóként került át, egyesszámban: апрош 'szó- vagy betűköz' (Usákov I, 51). — Ариепрадия (50). Mint *avant-garde*, úgy *arrière-garde* is a franciából került az oroszba, bár a német katonai nyelv közvetítő szerepét elvben nem szabad kizárnunk. Később még franciásabb alakok szerepelnek: ариепрад, sőt a félhangzos *i*-t jobban visszaadó арьепрад (Usákov I, 55, 63). — Армея (50) a későbbi XVIII. századi nyelven армия (s ebből a régi románban *armie*: Dict. Acad. Rom. I, 262), azonban ez a régebbi alak szépen tükrözi *armée* véghangzóját. Usákov I, 57 szintén franciából származtatja, bár persze figyelembe kell vennünk az esetleges német közvetítést (*Armee*). Ugyancsak a latin *arma* érdekes származéka szótárunkban армория (50) 'оружение, fegyverzet', amely bizonyos jelentéstani nehézségek ellenére (*armoire[s]*) átvételére mutat (a francia szó ugyanis elsősorban 'címert' jelent!), ha csak nem írás- vagy nyomdahiba révén torzult *армерия (< olasz *armeria* 'collezione d'armi') армория-ва.

Megvan szótárunkban egy híres, történelmi értékű szó is: асамблея, a francia *assemblée* átvétele 'vidám esti mulatság' értelemben. Nagy Péter sajátkezű értelmezése szerint: волной приходъ всякому в чей дом в назначенное время для веселья кромѣ ужена.¹⁾

Számos latin szó után (mint аудиенция, аудитор, афѣкція) áll-latin szónak, a francia *alliance* (esetleg az olasz *alleanza* átvé-

¹⁾ Ezzel gondosan egybevágh Usákov következő megjegyzése; „При Петре I — род танцевального вечера в высшем петербургском обществе по западноевропейскому образцу“ (I, 64).

telének kell tartanunk a sajnos értelmezés nélkül hagyott *алъѣнция* alakot (50). Közismert katonai műszók a mindmáig élő *атака*, *атакѣю* (50 < *attaque*, *attaquer*); az ige esetleg belső orosz továbbképzés s ezért nem mutatja a német *attaquei(e)ren* hatását.

Inkább európai vándorszók, mintsem feltétlenül francia elemek a B betű elején olvasható *баражъ* (50 < *bagage*, így *Usákov* is: I, 75) és *бастіон* (51 < *bastion*, így *Usákov* is: I, 94, vö. még olasz *bastione*). Nem dönthető el bizonyosan *баталіа* származása (51). *Bataille* vagy *battaglia* egyaránt szóba jöhet; *BRUNOT* francia eredetűnek vett egy forrás megnevezése nélkül idézett *batailly* alakot (VIII, 525, vö. *DALJ* I, 54), viszont *Usákov* I, 95 az olasz eredet mellett foglal állást. Sokkal jobban áll a helyzet *баталіон*, *батапѣа* s az utóbbiból képzett *батапѣйки* esetében: valamennyi francia eredetű (vö. *bataillon*, *batterie*, *Usákov* I, 95).¹⁾ *Бомба* (51) lehet *Usákov* I, 172 szerint a francia *bombe* átvétele, de már *бомбардиръ* inkább a német *Bombardier*-ra utal (vö. *бомбардировать* < *bombardieren*, *Usákov* i. h.). Figyelemre méltó, hogy a közönséges *бригада*, *бригадир* helyett szótárunk *бѣрада*, *бѣрадиръ* alakokat közöl (51). Ezzel kapcsolatban érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy ha egyszer *бригадир* a német *Brigadier*-ra utal, amint *Usákov* is elismeri (I, 188), akkor felesleges külön az alapszót közvetlenül a franciából származtatni (*Usákov* i. h.). Ez az elv persze a fentebb idézett *бомба* alakra is áll! Viszont határozottabban franciás színezete van a *брешъ* 'проломъ' szónak (51), mely természetesen *brèche* átvétele. A B betű végére valószínűleg utólag jegyezték be a *бациѣръ* szót (51): ezt közvetve vagy közvetlenül persze a francia *barrière*-ből kell származtatnunk. Jelentése forrásunkban: *застава прѣграда*.²⁾

Európai vándorszó, de alapjában véve francia elem *газардъ* (52); itt a francia szóvégi *d* nem lett *t*-vé, mint az éppen szóvégi mássalhangzója alapján inkább németnek tartható *акортъ*-ban (49 < *accord*, német *Akkord*). A D betűből idézhető *деташамѣнтъ* (53 < *détachement*, itt 'отдѣленные полки къ нѣкому дѣлу') és *дефилѣа* (i. h. < *défilé*). Mivel mindkét esetben katonai műszóval van dolgunk, óvatosságból jobb, ha német közvetítésre gondolunk. Talán németnek kell vennünk, a *p ∞ b* ingadozás miatt az *екибажъ* alakot (54). Különös hangfejlődést mutat *екувѣііонъ* (54), amely a

¹⁾ Persze *баталіон*, akárcsak a *Naščokinnál* előforduló *багалион-каре* (295 < *bataillon carré*) német közvetítéssel is terjedhetett Európában.

²⁾ *SCSERBA* orosz-francia szótára (1940) szerint is *застава* 'barrière'.

francia *aiguillon* átvételének tetszik, de itt 'ágyútisztító szerszámot' jelent ('инструментъ чем пушку чистять'). Ha már az ágyuknál tartunk, meg kell említenünk, hogy канониеры (55, értelmezés nélkül) nyilván a modern szótárokban is nyilvántartott канонер (= francia *canonnier*, DALJ II, 85) alaknak felel meg, míg a német *Kanonier* átvétele a канонир változat (USÁKOV I, 1305—6). Ugyancsak francia eredetű контрашарпъ 'покрытая въ землѣ дорога ради опасения стрѣлы' (56), mely mögött *contrescarpe* helyett használt **contre-écharpe* összetételt sejtünk.¹⁾

Már láttuk fentebb, hogy авантажнѣй jelentésfejlődése az oroszban külön utakra tért. Ugyanezt mondhatjuk a кроада szó-ról (56 < *croisade*), melyet ismeretlen szerzőnk 'merészség, bátorság' értelemben jegyzett fel ('смѣлость, храбрость').

A már idézett апартамент hangalakjához hasonló ложаментъ (57 < *logement*).²⁾ Különös, de egyelőre homályos szó az értelmezés nélkül hagyott мадриеръ (58), melyet esetleg a francia *madrier* 'planche épaisse, le plus souvent en bois de chêne pour former des bâtardeaux, des pilotis' (Dict. Gén. II, 1439) átvételének tart-hatunk; talán utászok (hidászok) műszava volt. Minden bizonnyal *orgue(s)* 'orgona' (hangszer) átvétele a magyarázatlanul hagyott оргъ (59). Francia (esetleg német) панционеръ (59) 'bérlő, lakó' értelemben, vö. *pensionnaire*. A fentebb említett *canonnier*-hez hasonlatos офицеръ (59), amely inkább *officier*, mint *Offizier* átvétele. Katonai műszóként fordul elő szövegünkben полицáды (60 < *palissade*), mely az erődítmény (болвер(о)къ < *Bollwerk*) felső részét jelenti. Rokonértelműnek látszik ezzel рампартъ (61 < *rem-part*). Kétségtelenül katonai műszó рондъ (61 < *ronde*) 'éjjeli őrjárat' értelemben. Problematikus, mi lehetett a чаншъ (62) szónak XVIII. századi értelme? Ha a. m. 'szerencse, véletlen', stb., akkor feltétlenül *chance* átvétele (sajnos ОБНОРСКИЙ nem vette fel a könyv végén levő szójegyzékbe). Ugyancsak az S-szel kezdődő szavak között találtuk ezeket a francia elemeket: сиркумваллационъ, сержантъ, суксесъ (62, vö. *circon-vallation*, *sergent*, *succès*). Francia

¹⁾ Kétségtelenül *contre-escarpe* átvétele (vö. Párizsban: rue de la Contrescarpe), melyet az orosz szó tanúsága szerint **contre-écharpe*-nak is ejtettek.

²⁾ Hasonló alakok az idézett idegen-(vagy jövevény-)szavak szótárában ретранжаментъ (61 < *retranchement*), транжаментъ (62 < *tranchement*), stb.

szó *tenaille* átvétele is: *тенáлия* (62), valamint a bizonyára katonai műszóként használt *trêve*: *тревъ* (63). *Traverse* sajátos műszóként szerepel szójegyzékünkben: 'просѣчка тыровая' (63).

Az abc utolsó betűi néhány nehéz problémát vetnek fel. *Форепу'ю* bizonyára *forcieren* átvétele (63), tehát inkább német, mint francia, viszont *фантáнь* véghangzó nélküli alakja közelebb áll a francia *fontaine*-hez, mint az olasz *fontaná*-hoz (63). *Фурáжъ* lehetne közvetlenül *fourrage* átvétele (63), de *Tatiscsevnél* szerepel *Фуражир* (ОВН. 337), s ez nyilvánvalóan a német *Fourragier*-ből származik. *Fusée* 'rakéta' átvétele *Фузэя* (63, vö. *асамблэя*, stb.). A fentebb említett *циркумваллацион* változata kissé latinosabb alakban *циркумваллацион* (64). Rövid s nem kimerítő jegyzékünket a *шамáдъ 'эдáча'* (64) szóval zárhatjuk le: ez kétségtelenül az olasz *chiamata*-ból származó francia *chamade*-ből 'signal donné par tambours pour annoncer que des assiégés capitulent' átvétele (65).

Mint látjuk, a felsorolt szavak legösszefüggőbb csoportját katonai műszavak alkotják; ezekhez szövegeinkből különösen V. A. Nascoskin hadtörténeti érdekességű emlékiratai (ОВН. 289 kk.) szolgálnak további adalékokat.¹⁾ Ugyancsak összefüggő csoportot képeznek a divatszavak: ezekről művelődéstörténeti szempontból jól tájékoztat egy érdekes kelengyeleírás (Роспись приданому, ОВН. 109–112). Az itt előforduló francia elemek közül egyet-kettőt már BRUNOT idézett (vö. *kornéty*: VIII, 525),²⁾ példáit azonban számos mással szerezhethetjük meg. Idetartozik mindjárt *поба* (110 < *robe*), valamint ennek összetétele *лоброн* (110), tehát szójegyzékünk kimutatása szerint *поблон* < *robe longue*, továbbá *манер* (110 < *manière*; ebben a jellegzetes mondatban *ежова шуба питербурскава манеру* 'süendisznóprémből készült bunda pétervári divat szerint'), *табатэпка* (111 < *tabatière*), egy *фантáжъ*-nak nevezett női főkötő (109, vö. *fantaisie*, ОВН. 337, a hozzátartozó *фантáжныйй* melléknévvel (109), stb.³⁾

¹⁾ Ezek azonban többnyire magukon viselik a német közvetítés nyomát, vö. *лейбъ-гвардия* (291), *маршировали* (i. h.), *чаушь-баша*, т. е. *плацъ-маюра* (293), *фланга* (292, gen.-ban < *flanc*, vö. magyar *flangéroz*), *плутонгу* (295, dat. < *peloton*), stb.

²⁾ Itt többször *карнэть*, az *акание*-nak megfelelően, pl. ebben a jellemző mondatban: „алебастровой карнэть вкаторомъ ходить на банкетъ“ (110).

³⁾ *Фантáжъ* alakváltozata *фантáшь*; ez a Nagy Péter korabeli szójegyzék szerint 'покрывало главное жен, немецкое' (63). A német közvetítés magyarázza a *ž* < *š* változást is.

Természetesen bőven találunk hasonló szokat egyéb szövegeinkben is, pl. Tatiscsevnél, akit néhányszor már idéztünk. Inkább idegen, mintsem kölcsönszavakkal van azonban dolgunk, amikor a német eredetű абрисъ-t Tatiscsev magyarázó szótárának itt közölt töredékében a *дelineацио* = *delineatio*, *дессейн* = *dessein* és *прожект* = *proje(c)t* szavakkal értelmezi (92; 1750 előtt). Mindenesetre az elmondottakból kiviláglik, hogy az OBNOVSZKIJÉK gyűjtéséhez hasonló szövegek alapján BRUNOTnak a XVIII. századi francia-orosz nyelvi érintkezésre vonatkozó megjegyzéseit nagy mértékben lehetne kibővíteni. Így lassanként társadalom- és nyelvtörténeti szempontból olyan kép kerekednék ki, mely egyrészt a román nyelv életében lefolyt fejlődéssel, másrészt pedig a magyar nyelv XVIII. századi francia „divatszavaival“¹⁾ való összehasonlításra adna alkalmat, világosan mutatva Keleteurópa bizonyos mértékben egységes viszonyait a francia nyelv és művelődés egyetemes hatásának korában. Annak a kérdésnek tanulmányozása, milyen mértékben éltek tovább ezek a gallicizmusok az orosz népnyelvben, messze túlmenne a kérdés itt megkísérelt rövid felvázolásának határain; ez tehát egyelőre a nyelvtudomány további vonzó és tanulságos feladata marad.

GÁLDI LÁSZLÓ

¹⁾ Ld. ehhez Désiné Éltés E.: A XVIII. sz. francia szavai a magyar nyelvben (1935).

Szómagyarázatok.

Magyar szín.

Nyelvünkben két *szín* szó van. Az egyik *szín* (alakv. *szén*, írva: *cenholm* 1193, *Zenuholmu* Anon., *Zen* 1465, 1495 *OkISz.*, *zeen* *JordK.*, *ÉrdyK.*; *szein*, írva: *zein* *DöbrK. NySz.*) 'tuguriolum, scena, nubilarium; Hütte, Scheune' szláv jövevényszó (vö. egyh. szl. *sěno*, bolg. *sěno*, szerb-horv. *sjen*, cseh *siň* szlov. *sieň*, lengy. *sień*, or. *senb*). A másik *szín* (alakv. *szén*, írva: *szen* *Telegdi*, *sziny* *Eszterházy*, *szün*, írva: *szün* 1626 *KCsepreg. zün* *ÉrsK.*, *NySz.*) '1. color, Farbe, 2. imago, Bildnis, 3. facies, vultus, conspectus, Gesicht, Angesicht¹⁾, 4. forma, figura, habitus, persona, Gestalt, das Äussere, 5. species, forma, eximia, decor, venustas, schöne Gestalt, Schönheit, Anmut, 6. species externa, das Äussere, Schein, 7. modus, ratio, Art, Weise, 8. superficies, Oberfläche²⁾, 9. exquisitum, optimum rei alicuius, das Beste, Vornehmste, 10. praetextus, praetextum, Schein, Vorwand, 11. ajtó színe 'antae' C. (MA-nél Aytoszíne, Széle, ayto oldal); *bor-szín* 'species vini, Weingestalt' (ua. címszó a. *kenyérszín* is); *dél-szín* l. lux aprica; Mittagslicht; 2. plaga meridionalis; südliche Gegend *NySz.* Ez a második *szín* két-séggkívül török eredetű szavaink közé tartozik, csak az a kérdés, melyik rétegbe. Nyilvánvalóan azonos a köv. török szavakkal: *kaz-tat*. *RADL. syn* 'das Äussere', *BÁL. syn* 'Schönheit', *kirg.*, *alt.-tat. BUGADOV. syn* 'Gesicht, Figur, Aussehen, das Äussere', *volg.-tat., CSUV. ZOLOTNICKIJ sen* 'Antlitz, Gesichtzüge, Gestalt', *csuv. PAAB. sên, sên-sêbat* 'arc, arcuat, szín; Gesicht, Antlitz, Aussehen'; *sênzôr*

¹⁾ Különösen érdekes a *szín*ről *színre* kifejezés, mely tkp. azt jelenti 'szemtől szembe'. A *NySz.* már *Melius*ból idézi: Az istennek *színrűl színre* valo latasa. A héberben *panim el panim* v. *panim ba panim*. Vö. még: *színét se láttam*.

²⁾ Vö. *színe és visszája*. Nyilván a *szín* 'külső' jelentése van ez összetételben: *szín deszka* (*decka*) Székelyföld *MTsz.*, *szündészka* *Bakony-alja NyF. XXXIV, 68* 'a tönk felszínéről fűrészelt két legkülső deszka'; vö. *széldészka* ua. Hódmezővásárhely *Nyr. XLV, 187*.

'csúnya, rút; hässlich' (*səbat* ← arab *sifet, syfat* 'die äussere Form'). A szó a csuvasban valószínűleg a tatárból való átvétel, s RÄSÄNEN szerint a cseremiszből is: Č. *sən* 'arc, szín'; pl. *sənže* 'jokšarye' 'arc(színe) piros', oš *səna'n* 'sápadt (tkp. fehér) színű', *sənž(e) uke* 'nincs színe, rossz színben van', *tšəpə'r sənə'n* 'szép (arcú)', *səndəme* 'sápadt (tkp. szintelen)', *βnt.šö šemalye sənə'n* 'a víz sötétes (tkp. feketés) színű'; CK. *sən* 'arc; arcszín', pl. *djokša'r sənə'n* 'piros színű', *šopka* s. 'sápadt színű', *sənže pəte'n* 'rossz színben van (tkp. eltűnt a színe)', *mariž den βatəže ik sənə'n* ɔ-l-ɔ 'a férj és feleség hasonlít egymáshoz (tkp. egy arcúak)'; JO., V. *sən* 'arc', pl. *sənnet sä'je* 'jó színben vagy (tkp. arcszíned jó)'; V. *ja'skar sənən* 'piros-pozsgás arcú', JO. *ja'skar sənən imni* 'vörös színű ló', *βəñə'rən sənən βəzən* 'a vászon kifakult, színe kiment', JO., V. *ik sənə škə* 'egyforma színű', JO. *imni'em kə'yənek ik* s. 'mindkét lovam egyforma színű'; ČN. *sənle*, (REGULY-BUDENZ) *senle* (helyesen *sənle*), Č., CK., UJ. *səlne*, JO. *sənlnə* (hangátvetéssel) 'szép'.

A jelentésre nézve vö. P., B., M. *tšuri*, MK. *tšure*, UP. *tšure*, UJ., CÜ. *tšuri*, CÜ., CK., Č. *tšəri*, JT. *tsə're*, JO., V. *tsə'rei*, K. *tsə're* 'arc, arcszín' (a kazáni-tatárból: BÁL. *cəraj* 'arcvonás, kinézés; Gesichtzüge, Physiognomie, Aussehen' Räs.); pl. UP. *motor tšureə'n* 'szép (piros) arcú', *tšurež uke*, *šapəmən* 'rossz színben van (tkp. nincs színe), sápadt lett', *tšurətəmā* 'sápadt', *tšurətəmā tūβər* 'kifakult ing', *tūβər tšure kaje'n* 'az ing színe kiment', *tšüə'n tšure motor* ɔ'yal 'a festék színe nem szép', *užə'ryə tšureə'n tšüə* 'zöld színű festék', *je'ŋ lūdən tšurež kaje'n* 'az ember ijedtében elsápadt', *je'ŋ šürə*, *tšurəžə kajə* 'az ember haragszik, elsápad'; CÜ. *lūdən tšəlt tšəriž kəjəs* 'ijedtében egészen sápadt lett'; CK. *tšəriγətsən βəzən*, *sənž uke* 'arca sápadt lett, nincs színe'; K. *e'dem xəβora'jaš təγgəlməka tsərə'γətsən βəzən*, *kəkə'ryen* 'az ember, miután betegeskedni kezdett, sápadt arcú lett'; JT. *dje'ŋ šəðəškə*, *tsərəže βəzeš* 'az ember haragszik s elsápad', *tsərəže ɔ'so lən* 'arca fehér lett', *tə'γor tsərəže sa'je* 'az ing színe szép', *tə'γor tsərem ke'tse*, *βnt.šə'pšəš* 'az ing színet kiszíja a nap, a víz', *tsərədəme tə'γor*, *tsüəže tsə-lū kaje'n məškən* 'kifakult ing, a festék a mosásban teljesen kiment'; JO. *βəñə'rən tsərəžə ke'jen* 'a vászon színe kiment'; UP. *kinde tšure tələn* 'a kenyér szépen megsült (tkp. megjött a színe)'; JT. *kinde tsə're sa'j lən* ua. (tkp. 'szép lett a színe'); CK. *kinde-tšəri tələn ɔ'yal*, *komakə'm kua'tl(e) ɔ'yal* 'a kenyér nem sült meg szépen, a kemencém nem volt jól befűtve (tkp. nem

erős); JO. *ki'nda-tsa'rej tò'lón à'γəl* ua.; B. *kinde-tšuri'j* 'a kenyér fölseje', *korga-tš.* 'a kemence teteje(?)'.

Már BUDENZ írta, hogy „a m. *szin*-vel bátran össze lehetne állítani a török *şin* szót, ha amaz igazán „arcot“ jelentene“ (NyK. XVII, 448). A NySz. adatai szerint azonban a magyarban ez a jelentése megvolt. MUNKÁCSI (ÁKE. 574) a 'fölszin' jelentést elválasztja a többitől. Ezek szerinte is török eredetű szóra mutatnak, az előbbi jelentésben azonban árja átvételt lát. A török szó 'külső' jelentéséből azonban az összes jelentések megmagyarázhatók. Vö. a latin *color* 'szín' eredeti jelentése 'Hülle, Aussenseite' volt, s az *occulo* 'elrejt' ige *celo* alapszavával függ össze. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik a szanszkrit *çaras-* 'die Haut auf gekochter Milch, Rahm' (vö. m. *tejszín*) (WALDE-POKORNY I, 432). Vö. még gör. *χρῶμα* 'Haut, Hautfarbe, Farbe, Schminke', *χρoιά*, att. *χρoα* 'Körperoberfläche, Haut, Farbe', 'Oberfläche eines Körpers, daher bes. Haut, auch Hautfarbe' (uo. 648), finn *kärva* 'szőr', *oikeassa karvassa* 'in seiner wahren Gestalt', *keltainen k.* 'sárga szín', *kuoleman k.* 'halálsápadtság', *pitää karvansa* 'megtartja színét, nem fakul ki', *karvainen* 'szőrös, -szőrű, -szinű, *maksankarvainen* 'májszinű'.

De a magyarból is világos a 'külső' és a 'Farbē' jelentések azonossága, illetve a második jelentésnek az elsőből való fejlődése. A posztó, szövet, vászon, stb. ruhaanyag színe szemben a visszájával tkp. a külseje, fölseje, de a mintás anyagoknak gyakran csak a *színe*, a külseje, fölseje festett, tehát csak az *színes*. Nagyon idevág a *színél* ige, melynek jelentése CzF. szerint '1. vmely testnek külsejét, felső területét gyaluval vagy más eszközzel kisimítja, kiegyengeti; 2. természeti *színre* fest vmit, másképp *színez*'. A régi szótárakban is megvan már: ascio — Bárdolom, *meg színlöm*, gyalulom (C.); *szinlöm*: Ascio, Coloro, Incrusto (MA.); Ascia *Zynlew Baard* (1558 OklSz.); ascia — Gyalu *szinlőbárd* (C); Ascia: Gyalu, *Szinlőbárd*, *Szinlő fejsze*; Tector: Sikarlo, *Falszinlő*; Tectorium: *Szinlő mész*, Fal mazlo mesz; Tectorius: Fejerítő, Falsikarlani walo (MA.; C.-nál sajtóhibákkal: Sikarlo *fal zinlő*, *Zinlő mez* ful mez, Feierítő mez fal sikarlo mez).

A népnyelvben: *színel* 'letisztítja a bőr színét' (a timár a húslóhoz hasonló vassal), *színelő* 'az erre szolgáló eszköz' (Szeged), *szinlő-fa* 'két lapitójú fa, amellyel a szücs a bőr színét a csávától megtisztítja', *szinlő-kasza* 'eszköz, mellyel a timár a pácolás után másnap a tókére fektetett bőrből a páclevet kinyomja' (Székely-

föld), *szinlő-kés* 'fanyelű, igen éles nagy kés, amelyet a szűcs a bőr kikészítésénél használ' (Kézdivásárhely), *szillő-fejsze* 'símítófejsze' (Pozsony m. Bacsfa); *lészínél* 'lebárdol (hengeralakú fát, vagyis a szélét lefaragja)'; *mégyszínél* 'agyagos földdel újra bevonja a ház v. csűr földjét' (Székelyföld) MTsz. A jelentésre nézve vö. *sikárlani*, *sikállani*, *sikulni* 'gyalulni' (Moldva, Nyr. III, 3) *kisikárni* 'kitapasztani (pl. a ház földjét)' (Moldva, Nyr. XXX, 174), *szikár* 'mit Lehm bestreichen (z. B. den Lehm Boden, die Wand, die Risse im Ofen)' (Moldva, WICHMANN), *sikárol* 'agyaggal simára tapaszt' (Csík m., Nyr. XXXII, 54), 'másodszor tapaszt' (Szatmár m., Koltó SZABÓ ISTVÁN 58), *megsikárolni* 'lágú agyagpéppel megkenni és finom homokkal beszórni a szoba földjét' (Kolozs m., Bábonny MNépn. I, 52), a leányocskára egybe neki, csinál agyagot, *megsikálja* ügyesön a kemencét (Udvarhely m. Bözöd, BÖZÖDI GYÖRGY: A tréfás farkas, 113), *sikárol* 'sártapasszal simít falat' (Nagyküklő m. Halmagy NyK. XXXI, 398), 'simít általában mindent, ami tapasztos' (Torda NyF. XXXII, 58), *sikál* 'simít tapasztáskor' (Háromszék m. Vadr.), *besikál* 'betapaszt (lyukat)' (Marosvásárhely, MTsz.), *sikárol* 'marhaganéból, lúgzott hamuból és agyagból csinált tapaszt, mellyel a falakat simára kenik' (Székelyföld, Tsz.), *sikár* 'agyag' (Komárom m. Kürt Nyr. XIX, 188), *sikál* 'tapaszt' (Nyiregyháza, Nyr. LV, 114), 'higított agyaggal a szoba, konyha földjét simítja' (Zala m. Pölöskefő PÁLFFY LÁSZLÓ, Zalabaksa BÖDEI JÁNOS), *siká* 'mázol', pl. A ház főggyit először sározzák, azután *sikál*ik. Földdê *sikál*ik föl a pitvart (Somogy m. Szenna NYÍRI 163, 51), *sikál* 'meszel' (Rábagyarmat NAGY ERNŐ, Csákánydoroszló CSABA JÓZSEF, Őrség Nyr. III, 283, Zalabaksa [régén] BÖDEI JÁNOS, Göcsej Tsz., Gönczi 514, Baranya m. Mecsekhát MTsz.), *sikáló* (Zala m. Lovászi Nyr. XLIV, 188, Őrség Nyr. III, 283), *sikálu* (Zala m. Szentgyörgyvölgy, Zalabaksa BÖDEI JÁNOS, Vas m. Csákánydoroszló CSABA JÓZSEF, Rábagyarmat NAGY ERNŐ) 'meszelő'. Már a régi nyelvben: Trulisation: *tapasztás*, *falsikarlás*; Trulisso: *Megtapasztom*, *Sikárlom* (MA.); *Vakolás*, *Sikárlás*, *Téhelyezés*; *Vakolom*, *Sikárlom*, *Téhelyezem*; Trulla: *Sikárló*, *vakoló kalán* (PP.). Vö. még: *simítás* 'földes szobának lesároozása' (Rábagyarmat NAGY ERNŐ), *simító* 'tapasztásra használt sárga agyag' (Vác, NyF. X, 68); *sárgaföld* 'vasas föld, amivel „meszelni“ is szoktak, kifestik a házat v. kemencét' (Zilah vid. Nyr. XXVIII, 284); *simít* 'mos, meszel' (Nyitra vid., Nyr. XXVIII, 497); *mázal* 'a szoba földjét sárral kitapasztja' (Bihar m. Jánosfalva NyF. XXIX, 31, Tárkány MNy. X, 335).

A héber *panim* (többszámi alak; status constructus: *p'nē*; kikövetkeztetett egyszámú alak: **paneh* jelentései: 1. Angesicht, 2. persönl. Gegenwart, persönl. Erscheinen, 3. das Aussehen einer Sache; die zugekehrte Seite eines Dinges, z. B. eines Gewandes, des Schleiers, eines Kessels (vö. asszir *pānu* 'Vorderseite'); a) Oberfläche, facies, superficies, z. B. der Erde, des Wassers; b) das Vordere, die Vorderseite (Fronte)' (GESENIUS).

Ezzel a szóval fejezik ki a magyar *szín*ről *színre* kifejezést: *panim el-panim* v. *panim b'panim*, szó szerint 'arcról arcra'.

A babiloni talmudban van olyan alkalmazása is, amely már közel áll a 'Farbe' jelentésű *szín*-hez, bár 'Oberfläche'-nek fordítják: Pes. 39^a: ein bitteres Kraut hat einen Saft und seine Oberfläche (*u-panav* 'arca, színe') wird weiss; uo.: alles Kraut, das einen Saft hat und dessen Oberfläche weiss wird; uo. 48^b: von welcher Beschaffenheit muss ein Teig sein; dass. er ein Teig, der zu gähren anfängt, genannt werde? Wenn seine Oberfläche (*panav* 'arca, színe') so blass geworden ist, wie Jem., dessen Haare (infolge des Schreckes) sich erheben (J. LEVY: Wörterbuch über die Talmudim u. Midraschim, 1924, 2: 368, *kasaf* a. — KLEIN ÁBRAHÁM szíves közlése).

Az *arc* és *felszín*, *külső* jelentésére nézve vö. latin *facies* 'I. die ganze äussere Gestalt, Gestaltung, Bildung, äussere Erscheinung, das ganze Äussere; — Gestalt, Gestaltung, Form, äussere Erscheinung, Aussehen, Beschaffenheit, Art; das bloss e äussere Ansehen, Schein; Anblick; — II. Antlitz, Angesicht'; — *superficies* 'der obere Teil einer Sache, Oberteil, Oberfläche' (GEORGES).

Érdekesek a magyarban is a következő színt jelentő szók: *ruha fala* 'külső színe a ruhának' (Baranya m. Csúza); *föld* 'kendő alapszíne' (Gömör m., MTsz.); *föld* 'alap, alapszín, mező', pl. A terítőünek a *föggye* zöüd (Szamoshat, Csüry), vö. *zsali keszkenő* 'fekete földön szép veres virágokkal ékitett kendő' (Zemplén m. Nyr. IV, 522).

Cseremisiz *βāžək*.

P., B., M., U., C., Č., JT. *βāžək*, MK. *βāžik*, JO., V. *βāžək*, K. *βōžšək* (RAMSTEDTNÉL *βojžšək* is) '1. schief, krumm; schräg, seitwärts gebogen, 2. Klafter, сажень', CÜ. *βāžək-umša* keresztcsőrü madár, meggyvágó; Kreuzschnabel; (VASZILJEV) *βāžək-umša*, *βasküzö umšan kajêk*, *kokšalenge* 'ollószájú madár, Fichtenkreuzschnabel, Krinitz; Loxia curvirostra'.

A cseremisiz szótárak (BUDENZ, TROJCKIJ, SZILASI, RAMSTEDT, VASZILJEV) a két jelentést két külön címszó alatt szótározták, azonban RÄSÄNEN MSFOu. L, 89 kimutatta, hogy egy és ugyanazon szóval állunk szemben, s a második jelentés az elsőből fejlődött; a mérték eredetileg 'der schiefe Klafter (von der einen Ferse bis zur Spitze der erhobenen anderen Hand, косая сажень' DAL') volt. Hasonló jelentésfejlődést tüntet föl a csuvas *tšalšš* '1. schief, schräg; geneigt, abschüssig, 2. Faden, Klafter'. Ezt a jelentésfejlődést azonban magából a cseremisiz nyelvből is ki tudjuk mutatni. Az MK. nyelvjárásban u. i. *βāžmal'dōk* jelentése 'Faden, Klafter (= *kum aršīn* 'három aršin v. rőf'), s ez azonos a többi nyelvjárás következő szavával: P. *βāžmā'lōšk*, B., UP., CÜ., CK., Č. *βāžma'lōšk*, K. *βō,tšākmē'lāk* 'schief, kreuzweise' (adi. és adv.); B. *βāžma'lōšk űstel-jol*, CÜ. *β. űstel-dol* 'keresztben álló asztalláb'; B. *βāžma'lōšk mēngē* 'négyzetes hasábalakú oszlop, mely éllel áll előre fordulva, lapjai tehát ferdén állnak'; UP. *mē'vgā βāžma'lōšk šoyā* 'az oszlop éllel előre áll'; B. *kinde-mešū'kām βāžma'lōšk tšijā* 'a kenyértarisnyát az egyik vállán átvetve, ferdén veszi föl'; K. *βō,tšākmē'lāk mešū'kām, tüpnū'kām tšī'en aške'deš paza'rškā* 'a kenyérzsákot (Brot-sack), tarisnyát (Ränzel) ferdén véve föl (egyik vállán átvetve) megy a vásárra'. — A B. és CÜ. nyelvjárásban a *βāžma'lōšk* 'egy női melldisz, amely ferdén vászonra varrott ezüst rubelesek, félrubelesek és kisebb pénzdarabokból áll'. Ez a szó nyilván összefügg a *βāžšk*-kal. Ebbe a szócsaládba tartozik még kétségtőlJT. *βāžmā'lōš* 'támasztófa; Stütze', *pī'tse-β.* 'kerítéstámasztó', V. *βū'žomāš, pī'tsa-β.* ua., *kāβān-β.* 'kazal-, asztagtámasztó'. Talán ezek az újabb adatok a szó eredetére is több világot fognak vetni, mert a RÄSÄNEN (MSFOu. XLVIII, 272) közölte finnugor szókat SETÄLÄ (FUF. II, 222) csak kérdőjellel kötötte össze a tárgyalt cseremisiz szóval, az egész előtt álló csillag pedig azt jelenti, hogy az egyeztetés bővebb megokolást kíván. A votj. (MUNK.) *vož* 'Ort, wo zwei Flüsse o. Wege zusammenfließen; Flussmündung, Wegscheide', *šurās-vož* 'Wegscheide', *šur-vož* 'Flussmündung', (WICHM.) G. *šures-vož* 'Wegscheide' mindenesetre a zürj. (WICHM.) U., P. *vož*, I. *vōž* 'Flussarm am Oberlauf (U.), grosse Gabel (P., I.), gabelförmige Teilung, gabelförmig geteiltes Ende eines Gegenstands, Ast, Nebenfluss' (P.), V., S., U., P. *kok-v.* 'Zwischenraum der Beine', V., S., L., U. *tuj-v.*, I. *tuj-vōž* 'Wegscheide, Wegkreuz'; cser. P., B., M., U., C., Č., JT. *bož*, JO., K. *βāž* 'fa v. út elágazása; láb, ujjak köze' megfelelője

(vö. NyK. XLV, 339). A 'gyökér' jelentésű cser. *bož, baž* eredetileg külön szó volt, mint a zürj. (WICHM.) V., S., Peč., L., U., PJ. *vuž*, I. *vūž*, PK. *vudž*, votj. (WICHM.) G. *vīžī*, M., J., MU. *vīži*, (MUNK.) S. *vidži*, M., J., G. *vīži*, K. *vežg* 'Wurzel' bizonyítja. A zürj. WICHM. *vež*: V., S., L., P. *tui-v*. 'Wegkreuz, Wegscheide', S., L. *vežen munnī*, U. v. *munniš* 'vorbeigehen (ohne zu treffen), sich verfehlen, (S., L. auch) vorbeigehen (einander begegnend)', I., U. *vežn* 'kreuzweise, übers Kreuz, gegeneinander' alak és jelentés tekintetében is egyeztethető a cser. szók alapszavával, ellenben a finn *vita* 'schief; schiefe Lage' kapcsolatát hangtani szempontból még alaposabban meg kell vizsgálni.

Cseremisiz B. *βiyè*.

RÄSÄNEN a cser. B., CK. *βek*, B. *βey-at*, M. *βek-ät*, *βey-ät* 'sehr, ganz' (VAS. B. *βek* 'COBCEM; ganz, gänzlich, völlig'¹⁾) szót a kaz.-tat. (RADL.) *bik* 'sehr', ktör. stb. *bäk* átvételének mutatja ki, de kérdőjellel idevonja a cser. *βiyə* 'ganz, alle' szót is. Ez az alak vagy sajtóhiba, vagy hibás följegyzés, mert nálam P., B. *βiyè*, UJ. *βüyè* 'alles' alakja van, s VAS. szótárában is B. *βiye* áll. A többi nyelvjárási változatok világosan elárulják a szó eredetét: UP., USJ., CK. *βuiye*, JT., JO., K. *βuiye* id.: a *βui* 'fej' -ye ragos komitativusi alakja. Egy Kazánban 1879-ben megjelent kel. cser. nyelvjárást feltüntető műben *βijye*, egy ugyanott 1894-ben ufai nyelvjárást feltüntető műben pedig *βüjye* fordul elő (SZILASI). A szó GENETZ permicser. szövegeiben *βojye* (olv. *βājye*), pl. *mōn βājye šindžem* 'ich weiss alles' (3.). SZILASI szerint GENETZ *βujy-ok* alakban is följegyezte, a *βojye* azonban bizonyára sajtó- v. íráshiba *βejye* helyett. Az esszivusi alak GENETZNél *βājyen*, nálam B. *βiyen-at*, BJp. *βiyin-at* 'mindnyájan'. Ez az alak névragokat és birtokos személyragokat is fölvehet: Plur. 1. sz. genitívus: B. *βiyenan-at*, *βiyešan-at*, BJp. *βiyinnan-at*, P. *βiyiñnan-at* 'mindnyájunké'; 2. sz. BJp. *βiyindan(-at)*, P. *βiyiñdan-at*, B. *βiyeštan-at* 'mindnyájatoké'; 3. sz. BJp. *βiyiñnāštān(-at)*, P. *βiyiñnāštān-at*, B. *βiyēštān(-at)* 'mindnyájuké'; — accusativus: 1. sz. B. *βiyešnam-at* 'mindnyájunkat'; 2. sz. *βiyēštām(-at)* 'mindnyájatokat'; 3. sz. *βiyēštām* v. *βiyēšāštām* 'mindnyájukat'; —

¹⁾ Nálam a szó csak tagadó mondatokban fordul elő, pl. B. *βek užmaš uke* 'egyáltalán nem lehet látni'; *βek košm[o] o šu* 'egyáltalán nincs étvágyam'; *βek-at om dol, om gaje, om gošš* 'egyáltalán nem jövök, nem megyek, nem eszem'; M. *βey-ät om dol, om gaje, om gošš* ua.; CK. *βek ūžān o-māl* 'egyáltalán nem láttam'.

dativus: 1. sz. P. *βiyellan-at*, B. *βiyēsłann-at* 'mindnyájunknak'; 2. sz. *βiyēsłand-at* 'mindnyájatoknak'; 3. sz. *βiyēsłanōšt(-at)* 'mindnyájuknak'; — ablativus: 3. sz. *βiyēsletš-at* 'mindnyájuktól' (vö. Die Kollektivzahlwörter im Tscheremissischen, Sitzungsber. der Gel. Estn. Ges. 1932, 112—120).

Cseremisz *βila*.

B. Räs. *βilä*, CK., Č. *βila*, JT. *βila*, K. *βilä*, RAMST. *βilä*, CÜ. *βila*, UJ. *βülä* 'Kadaver, Aas, Luder' a csuv. Räs. Ku., T. *vil'a*, PAAS. *vile* 'Aas' átvétele. TROJCKIJ közli a megfelelő igét is: *βileš* 'издыхает (с скоте); verrecken, krepieren (von Vieh)'. Sajnos az én gyűjtésemben ez az igealak nincs meg, nem tudom, WICHMANN-nak sikerült-e följegyeznie. Ennek csuvas megfelelője: Räs. Ku., T. *vil-*, PAAS. Bg., Sp. *vil-* 'sterben, krepieren'.

RÄSÄNEN (MSFOu. XLVIII, 121) idevonja a K. RAMST. *βiläš* 'fallen, fällen' igét. Ez azonban egészen más szó, amint ezt az egyes nyelvjárásbeli adatok, s a szó jelentései is bizonyítják: P., B., M., U., C., Č. *βelem*, JT., JO., V., K. *βilem* 'kiloccsant (vizet), elszór (lisztet, gabonát), önt (önt), befuttat (ónnal), hullat (tollat, szőrt), lever, leráz (gyümölcsöt fáról)'; P., B., M., U., C., Č. *βelam*, JT. *βilam*, JO., V., K. *βiläm* 'kiloccsan (víz), kiszóródik (liszt, gabona), hull (toll, szőr, falevél, gyümölcs a fáról), olvad (ón, ezüst)'.

Cseremisz *βuštäk*.

WICHMANN cser. chrestomatiájának szójegyzékében a hegyi cser. K. *βuštäk* 'verkehrt, mit dem Kopf nach unten' szóval az összes nyelvjárásokban egyformán hangzó *βuɟ* 'fej' főnevet veti egybe. A szót megtaláljuk már a régebbi szótárakban is, én is följegyeztem: *e'dem β. šayà'lön* 'az ember tótágast, fejjel lefelé állt'; *ed'em β. sä'kem* 'az embert fölakasztom fejjel lefelé'; *β. sä'βan* 'befeled nővő kelés'. A szónak van azonban ezen kívül 'lejtős, ferde' jelentése is, s ebben a jelentésben már más nyelvjárásokban is használatos; pl. *β. kuta'nan i'mni*, USj. *βuštäk kutana'n i'mñä*, CK., ČN. *βo'stök kotana'n ömñe*, JT. *mu'stök ko'ta'nän i'mñi*, P. *βuštuk koβartšän imñe*, BJp. *βustuk koβartšän imñe* 'csapott farú ló'; P. *βuštuk βa'tšän dëv*, BJp. *βustuk βa'tšän dëv*, M. *muštuk βa'tšän dëv*, MK. *muštuk βa'tšän*, JT. *mü'stök βa'tšan djev* 'ferde vállú ember'; USj. *küβa'r βü'stök* 'a híd lejtős'; K. *βuštäk βär* 'lejtős hely, lejtő'; *βuštäklä* 'lejtős'; *β. βär* 'lejtő, lejtős hely'. A K. nyelv-

járáson kívül a *j* tehát egyik nyelvjárásban sincs meg, sőt a nyelvjárások egy részében nem is *é*, hanem *s* van, s a szókezdő *β*, mint más esetekben is, *m*-mel váltakozik. E szerint a K. *βuɣsták j-jét* toldalékhangnak kell tekintenünk, mint pl. a K. *βò·tšák ~ βò·jtšák* 'schief; Klafter' szóban, s így külön kell választanunk a *βuɣ* 'Kopf' szótól.

Cseremisiz *ɪ̌a·ò·māž*.

UJ. *ɪ̌a·ò·māž* v. *oβða·ò·māž* 'két húrú régi hegedű' az első pillantásra világos összetételnek látszik. Az előtag *e* szerint *ɪ̌a* 'ördög, vízi szellem', *oβða* 'egy természetfölötti lény', az utótag pedig látszólag P., B., UJ., C., Č., JT. *ò·māž*, MK. *ò·māž*, JP., K. *a·māž* 'nád; Schilfrohr'. A hegedűvonó neve is UJ. *ɪ̌a·joye·ž* (UP. csak *joye·ž*, tkp. 'íj; Bogen zum Schiessen'). Az UP. nyelvjárásban ez a hangszer *jà·yörž*, melynek előtagja szintén a *jà* 'ördög, vízi szellem', az utótag a P., BJ., BJp., M., MM., MK. U. *körž*, B. *körž* 'tülbevaló'. Más nyelvjárásokban azonban, így a BJp., CK., Č., ČN.-ben a hangszer neve *kòβāž*. A P., BJ., BJp., M., MM. *kòβāž*, MK. *up⁹ša·kòβāž*, ČN. *òšmà·kòβāž*, V. *kàβāž*, USj., JT. *kò·māž*, JO. *kà·māž* azonban más hangszer neve, még pedig a 'Maultrommel'-é (MK. *up⁹ša*, ČN. *òšmà* 'száj'), mely a kazáni-tatár *kubyz*, csuvas *kubâs*, kirgiz *kobuz*, *komuz* 'Geige, Violine' átvétele (RÄSÄNEN). Az UJ. *ò·māž* tehát a *kò·māž*-ből keletkezett népetimológia útján. VASZILJEV közli is *ija·yomāž* 'két húrú régi hegedű' alakját.

Cseremisiz *jayem*.

RÄSÄNEN (MSFOu. XLVIII, 240) a cser. P. GENETZ *jāyem*, Ocs. SZILASI *jōgem* (ɔ:jāyem) 'reiben (RÄSÄNEN szerint glätten)' igét azonosítja a csuv. Ku. Räs. Bg., Sp. PAAS. *jaga* 'glatt', *jagal* 'glatt werden', *jagat* 'glätten' szavakkal. Az én följegyzéseim szerint a cser. szó a következő nyelvjárásokban fordul elő: P., BJp., M., CÜ. *dāyem*, B., UJ. *jāyem*, MK. *diyem*, USj., US. *jīyem*, UP. *iyem*, JT. *djāyem*, 'ken, fen, dörzsöl, fűrész'. A csuvas szó hangalakjához azonban közelebb áll a REGULY-BUDENZ följegyezte *jagem* 'dörgöl, letöröl; terere, fricare (reiben, abwischen)', mely TROICKIJnál is megvan: *jayem* 'гласы (glatt machen, glätten), мпы (reiben)', s VASZILJEVNél is: *jōgem*, *jagem* (O.) 'мпы, масы (schmieren, bestreichen)'. Az én följegyzéseim szerint CK., Č., ČN. *djayem*, JO. *jāyem* 'ken, fen, dörögöl, csiszol, sikárol, végighúz (vonót hegedűhúron),

fűrész, ráspol'. RÄSÄNEN itt még nem állapítja meg a cseremis szónak a csuvashoz való viszonyát, egy újabb cikkében azonban (FUF. XXIII, 106), melyben már a *jayem* alakot is idézi, a cseremis szót a csuvasból való átvételnek mondja ki, s hozzájuk kapcsolja a cser. VASZILJEV *jajä* 'пила (Säge)', K. *jä'jä* 'eine kleine Säge' főnevet, melynek megfelelője ugyan a csuvasból nem mutatható ki, de egykori meglétére utal a kaz.-tat. *igäü*, kum. *ägäü* (= csuv. *jägev*) 'Feile' (= cser. P., B. *öye*, CÜ. *öyö*, MK. *eye*, Bjp. *iyau*, M., MM. *đäyo* ua., B. *öyle'm*, MK. *eylem* 'ráspol; feilen'), mely a kaz.-tat. *igä-*, sag. *egä-*, tel. *ägä-*, krm. *äjä-* 'feilen' ige származéka. Ezeknek pontos megfelelője a cser. *jaye'm* ige, mely megőrizte az eredeti 'feilen' jelentést is. Tehát ez is azok közé az esetek közé tartozik, mikor a cseremis nyelv őrizte meg a csuvas szót, mert a felsorolt csuvas szavak csak az elveszett igei alapszó származékai. A *jä'em* ige RÄSÄNEN szerint szintén a csuvasból való jövevényt, de már ott is tatár átvétel. Míg az eredeti csuvas *a* hang az alapigében csak egyes nyelvjárásokban maradt meg, addig származékait valamennyi nyelvjárás megőrizte: B., UP., UJ. *jäyl-ye'm*, P., M., CÜ. *đäyl-ye'm*, MK. *đäyl-ye'm*, CK., Č. *đjäyl-ye'm*, JT. *đjäyl-ye'm*, JO., K. *jäyl-ye'm* 'sima, síkos, fényes lesz'; B., UP., USj. *jäylte'm*, M. *đäylte'm*, CÜ. *đäylde'm*, CK., Č. *đjäylde'm*, JT. *đjäyltem*, JO., K. *jäyltem* 'simít, simává tesz'; vö. csuv. *jagat-* 'glatt werden', *jagat-* 'glätten'; B., UP., UJ. *jaklaka*, P., M., MK., CÜ. *đaklaka*, CK. *đjaklaka*, JT., V. *đjakla'ka*, JO., K. *jakla'ka* 'sima, síkos, sikamlós'; vö. csuv. Ku. (Räs.) *jaklaga* 'glatt', Bg., Szp (PAAS.) *jaklaga šin* 'Kavalier, Gigerl', Bj., Szp. *jaklaška* 'glatt'.

BEKE ÖDÖN.

Világtájak nevei az ugor nyelvekben.

1. A közvetlen környezettől és a mindenkori jelen pillanattól egyre jobban függetlenülő emberi szellemnek talán legnagyobb jelentőségű lépése volt a fejlődés útján a világmindenségben való téri tájékozódás. Nem térbeli, azaz nem pusztán a fizikai térben való elhelyezkedés — ez utóbbira vonatkozó képzetek, a nyelvek tanúsága szerint, már az emberi mivolt kezdeti fokán kialakultak (e z-a z, itt-o tt stb.) — hanem téri, azaz a mitikus szemlélet "teljes képeinek" (vollbilder) tér-szerű fölfogása, mely már nem csak a külső érzékelésen alapszik, hanem bizonyos fajta (praelogikus) elvonás eredménye. Pl. a naptalan, sötét, hűvös, félelmes stb. é jnek és a fénytelen, hideg, zord, ellenséges stb. é s z a k nak igen sok nyelvben közös, vagy egymással összefüggő neve van. A közismert idg. esetek¹⁾ mellé néhány fgr.: m. *éj:észak*, vog. *ji pal* 'norden' (tkp. 'éj-táj'), cser. *kUr d'üt* 'észak'; kCarM *d'üt* 'éj' stb. Ez azt mutatja, hogy a mitikus gondolkodásmód számára az é j és é s z a k képzetek nem időbeli és térbeli viszonyítás (mint a teoretikus gondolkodásmód számára), hanem két, jellegzetes és állandó tulajdonságokkal bíró, önálló létező, melyek közös vonásaik alapján a részesülés (participatio) viszonyába hozhatók egymással. (Természetesen ugyanez áll a többi világtáj-napszak, továbbá világtáj és évszak, világtáj és különböző természeti tűnemények, színek, állatok, foglalkozások összefüggésére is.). Ebben az esetben tehát nem arról van szó, hogy az éjt az északi világtájban, mint egy bizonyos fajta (naptalan. hideg stb.) térben elhelyezkedőnek, ott tartózkodónak vélik, hanem hogy a kozmikus fénytűnemények mérhetetlen terének, az égboltnak ehhez a naptalan,

¹⁾ I. SCHRADER, Reallex.; KLUGE, EtWb. stb.

hideg stb. részéhez fűzik a periódikusan visszatérő és hasonló érzeteket keltő napszakaszt. Nem a térbeli "elhelyezésre" való törekvés e nyelvi kifejezések keletkezésének megindító mozzanata, hanem egy természeti jelenségnek (az éjnek) a változó földi viszonyoktól független, "abszolút" felületnek, az éjnek egy meghatározott részéhez való appericipiálása a közös tulajdonságok alapján.

Ily módon érthető kezdetleges népeknek az a fölfogása, hogy az egyes világtájakhoz különböző dolgok és foglalkozások tartoznak, olyanok, melyeket valamiféle misztikus kapcsolatban éreznek az illető égtájjal. Egyes indián törzseknél pl. összefügg: észak, tél, levegő, harc és harcos; dél, nyár, tűz, orvoslás, földművelés; nyugat, tavasz, víz, vadász és vadászat; kelet, ősz, föld, varázslás és vallás. Másutt (a cserokézoknál): nyugat, piros, hatalom, háború; dél, fehér, béke; kelet, fekete, halál; észak, kék, vereség. A kínaiaknál: nyugat, tavasz, kék, sárkány; dél, nyár, piros, madár; kelet, ősz, fehér, tigris; észak, tél, fekete, teknősbéka. A jávai bennszülöttek hete öt naptól áll, melyek titokzatos összefüggésben vannak a színekkel és az égbolt részeivel: az első nap azt jelenti 'fehér és kelet', a második 'piros és dél', a harmadik 'sárga és nyugat', a negyedik 'fekete és észak', az ötödik 'kevert színek és középpont'. A mongolok lakoma alkalmával a négy világtáj felé hintenek italt: kelet felé a lég, dél felé a tűz, nyugat felé a víz és észak felé a holtak tiszteletére.¹⁾

Misztikus vonatkozások vannak tehát az égtájak és az egyetemes lét különböző megnyilvánulásai közt. E vonatkozások azonban, úgy látszik, nem a mai értelemben vett világtájakhoz kapcsolódnak, hanem inkább az égbolt egyes részeihez, tehát nem ténylegesen térbeliek, hanem elvontabbak, tériek. Erre mutat az is, hogy a világtájak száma e mitikus fokon álló népeknél nem mindig négy. Lehet öt (mint a jávaiaknál), hat (mint egyes észak-amerikai törzseknél, melyek a zenit és nadirt is számolják), sőt hét (ha a "közepponot", vagyis a beszélő helyét is külön számba veszik). Ezek a díszítő jelzőkkel ékes,

¹⁾ I. HARVA, *Altain suvun uskonto*. Porvoo, Helsinki, É. n. 60, 76; LÉVY-BRUHL, *Das Denken der Naturvölker*. Wien—Leipzig 1926. 77, 183, 185 k., 188 k., 241; CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen* I—II. Berlin, 1923—25. II, 111, 183.

állandó tulajdonságokkal bíró, önálló létezőkként fölfogott világtájak termékeny talajává lettek a költészetnek és nagy mértékben hozzájárultak vallási képzetek és szertartások kifejlődéséhez. Minden esetre ez a világmindenségben való téri tájékozódás, az állandóan változó egyetemes létnek az állandóan megmaradó égbolt egyes részei szerint való fölosztása az emberi szellem első nagy kísérlete a külvilág, a nem-én rendszerezésére, mely végül a mítikus világkép kialakulásához vezetett.

2. Kevésbé költői ugyan, de magasabb fejlődési fokot jelez, mert már elvont gondolkodás képességét mutatja a világtájaknak egymásra vonatkoztatása és egyszerű viszonyításokként való fölfogása. E szemléletmód létrejöttéhez a nap égi útjának megfigyelése, a kelet-nyugat vonalnak rögzítése volt szükséges. Ezzel kezdődik a helyi és földrajzi viszonyoktól (I. alább) független, mai értelemben vett térbeli tájékozódás. E rendszer alapja az, hogy az ember arccal a nap útjának egy tetszés szerint kiválasztott pontja (kelet, dél, nyugat, sőt akár észak is) felé fordulva azt mint elő(részt), ellentett irányát mint hátul(só részt), mög(ét valaminek) jelöli meg, míg a harmadik és negyedik irány a jobb- és bal-lal esik egybe.¹⁾ Igen jellemző, hogy e rendszerek túlnyomó többsége a kelő nap irányát nevezi elől levő résznek; elég gyakori még a dél-ből való kiindulás is, míg nyugat és észak, mint kiindulópont, igen ritka. Térbeli tájékozódásukban következetesen végigvitték ezt a rendszert pl. az óindek, míg a többi idg. nyelv már csak nyomait mutatja.²⁾ Ugyancsak következetesen ily alapon tájékozódnak a mongolok: *emőne sūk* 'vorn liegende Gegend, Osten' (auch 'Süden'), *chojito sūk* 'hintere Gegend, Westen' (auch 'Norden'), *baraghon sūk* 'die Gegend der rechten Seite, Süden' (auch 'Westen'), *dorona sūk*, *dsegün sūk* 'linke Gegend, Norden' (auch 'Osten'). Ez utóbival függ össze Dzsungária neve is, mint 'bal-' vagy 'északi ország' (*dsun-gar* 'linke Hand').³⁾ Legtöbbsnyire azonban nem viszik következetesen végig e rendszert, hanem keresztezik más

¹⁾ TALLQVIST, Himmelsgegenen und Winde. Stud. Orient. II. 105—185. Helsingforsiae 1928. c. tanulmányában ezt a tájékozódási módot az arab szóhasználat után Qibla-rendszernek nevezi (117 kk.).

²⁾ L. SCHRADER, Reallex. 370, TALLQVIST, i. m. 127,

³⁾ TALLQVIST, i. m. 128.

szemléleten alapuló kifejezésekkel. Így pl. újg. *öng* 'Ost' (tkp. 'vorn'), *kat* 'West' (tkp. 'rücklings, hinten'),¹⁾ viszont a 'dél' *tös* és 'észak' *kot* elnevezéseiben a *f ö n n - l e n n* ellentét jut kifejezésre; vagy a kínaiban *nan* 'Süden, Vorderseite', *pe* 'Norden, Rückseite', míg a másik két világtáj neve: *tung* 'Osten' és *sī* 'Westen' a nap föl- és letűnésével kapcsolatos.²⁾ Valószínűleg ebbe a rendszerbe tartozik a finn *etelä* 'dél' az *ete-* 'elől levő' tőből. E dél-tájékozódás azonban már nemcsak a nap helyzetén alapszik, hanem jelentős része lehetett benne annak is, hogy a kezdetleges finn lakások (*kota* 'Zelt, Hütte') bejárata mindig dél felől volt. Jelentéstani párhuzamosa, *kotiperä* 'észak' (Sanastaja IV, 50) (tkp. 'ház hátsó része') azonban csak kis területen (Kittilä, É-Finnország) használatos. Az 'észak' köznyelvi neve (*pohja, pohjoinen*), valamint a 'kelet' (*itä*) és 'nyugat' (*länsi*) elnevezése már egészen más természetű.

3. Általánosabb érvényű, elvontabb, tehát egy fokkal ismét fejlettebb tájékozódási elv az, amely közvetlenül kapcsolatos a nap járásával. E szoláris rendszernek két sarkpontja van: *kelet* és *nyugat*, az ide tartozó kifejezések etimonja tehát erre a naponként megismétlődő két kozmikus tűneményre mutat. A *dél* és *észak* elnevezéseiben viszont megint különböző szemléletek nyilvánulhatnak. Az előbbi gyakran a *p-tá-j*-féle összetételek jelölik, pl. vog. *khätél-pool'* (VNGy. III, 347) stb., zürj. *lun-vyl* (NyK: XLII, 407); vagy a német *süden* összefüggése a gót *summo* 'Sonne' tövel.³⁾ Az ilyes kifejezésekkel az "északnak" valami *n a p t a l a n t á j - s z e r ű* elnevezése lenne párhuzamos, mint pl. a finn népnyelvi *päivätön* (Sanastaja IV. 50). Az ilyen azonban, úgy látszik, igen ritka, és használata csak szűk körre korlátozódik. Ezzel szemben közkeletű e rendszerben az *é-j-tá-j*, vagy egyszerűen *éj*-féle megjelölés, pl. éppen a magyar *éj: észak* (I. EtSz.) stb., melyekről főnebb már szó volt, s melyekben valószínűleg az ősi mítikus világsszemlélet nyelvi emlékeit láthatjuk (vö. 1. p.).

4. A tájékozódásnak a nap járásához való kapcsolásával meghatározódott a világtájak száma is: kelet-nyugat az alapon, melynek merőleges metszése az észak-dél pontokat adja.

¹⁾ VAMBÉRY, Die primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes. Leipzig, 1879, 160.

²⁾ TALLQVIST, i. m. 121.

³⁾ vö. KLUGE, EtWb., WEHRLE: Zschr. für deutsche Wortforschung VII, 85.

Az óvilágban általános ez a négyes rendszer (szemben az indiánok hat, sőt hét égtájával, l. fönt 1. p.), és valószínűleg ősrégi. Legalább erre vallanak a kőkorszak végéről fennmaradt köralakú szentélyek, cromlechek, melyek a négy fővilágtáj irányában nyitottak. Négy világtájat különböztetnek meg az óvilág hajdani kultúrnépei, és annyiról tudnak ma is a primitív kozmogóniák. Így pl. az altáji teleutok szerint a földet négy kék ökör tartja; kalmuk hiedelem, hogy négy hatalmas isten teremtetten a világot a négyzetes piramis alakú Sumer-hegynék (a világközpontnak) az őstengerben való forgatásával; a középkeletázsiai tatár előkelők sírját a négy világtájat jelentő négy kő veszi körül; a világtájak négyes számával függ össze a kereszt tisztelete is, mely egyike a legrégebb vallási jelképeknek.¹⁾ A finnugorságban efféle elképzelésnek nyomai eddig nem ismeretesek. Az ugor nyelvek köréből esetleg ide tartozó néhány képzet áttekintését az összefoglalás adja.

5. A szoláris tájékozódásnál is egyetemesebb jellegű a poláris, mely szintén igen régi lehet, s főleg a hajós népek körében jutott nagy szerephez. Igen érdekes, hogy ez a tájékozódási mód a világtáj-elnevezésekre szinte egyáltalában nem volt hatással. Az egyetlen ide vonatkozó közismert világtájnév a lat. *septentrio* 'das nördliche Siebengestirn, der grosse Bär, Nord', de ez is csak elvonás a *septentriones* 'die sieben Ochsen' csillagnévből (l. Walde, EtWb.). A sarki tájékozódásra mutató égtáj-nevek e teljes hiányából joggal következtethető, hogy a poláris rendszer nem a nyelvek és mítoszok keletkezésének idejéből származik, hanem későbbi, a konkrétumoktól már függetlenül tudó és elvont számításokra is képes korok szellemi vívmánya. Mai egyeduralma tudományban és gyakorlati életben egyaránt az iránytű használatán alapszik.

6. E fejlett tájékozódási rendszereken kívül vannak egész kezdetleges, földrajzi vagy térszíni adottságokon, esetleg természeti viszonyokon alapuló tájékozódási módok is.²⁾ Ilyenek pl. észti *vene-tuul* 'déleleti (tkp. orosz) szél', *vesi-kaar* 'nyugat

¹⁾ L. HARVA, i. m. 22, 44 kk.: KSz. I. 103; CASSIRER, i. m. II., 183.

²⁾ Az ilyesfélék, mint a *Gatykájék felől fúj a szél, villámlik Kardosék felé* (Nyr. XXX. 585) stb. mindig változók, alkalmoszerűek és esetlegesek, tulajdonképpen nem is világtáj-, hanem csak kezdetleges irányjelölések, tehát nem tartoznak a makrokozmoszi viszonyításszók (l. MNy. XXXIV. 4) közé.

(tkp. víz-táj)', *maa-kaar* 'kelet (tkp. föld-táj)', vagy finn *meri* 'dél' (D-Finnországban), 'nyugat' (É-Finnországban), továbbá vog. *ñār*, osztj. *keu* 'nyugat', tkp. 'hegy, Ural' stb., melyek megértéséhez elég egyetlen pillantást vetni a térképre.

Ugyancsak a térszíni viszonyokhoz fűződnek az ilyesféle (másodlagosan fejlődött) világtáj-elnevezések: lpL *ale* 'west-, westlich' (*ala* 'hoch'); a 'magas' → 'nyugat' jelentésváltozás oka az, hogy a svédországi lappföldön a felszín nyugat felé emelkedik (WIKLUND: *SusToim.* I, 4); vagy az é-finnországi Akkula nyelvjárásában: *glös* 'nach oben, nach Norden', *alas* 'nach unten, nach Süden', és *poikki* 'querüber (den Fluss nach Schweden hin), nach Westen' (TALLQVIST, i. m. 164); vagy osztj. *žaka-wēt* 'etelä, süden' (PAAS.-DONN. Wb., 28), tkp. 'vissza (a folyó folyásával ellenkező) szél'.

E csoportba sorozhatók végül a helyi természeti adottságok megfigyelésén alapuló világtáj-nevek, pl. Jen. osztj. *f'ëybay-bei* 'ostwind' (CASTR.), tkp. 'kacsa-szél'; *tëä-bei* 'süd-wind' (CASTR.), tkp. 'süger-szél'; vog. *lül-torim-l'ox* 'osten' (AHLQV.), tkp. 'rossz idő útja', magyar népnyelvi *rohatszég*, *rohatszéglet*: a kb. nyugatnak megfelelő irány, a merről az esőfelhők szoktak járni (MNY. IX, 428).

Az ide tartozó kifejezések eredetileg nyilván nem világtáj-, hanem egyszerű irány-jelölések, melyek csupán abban az esetben válnak igazi világtáj-névvé, ha eredeti etimonjuk feledésbe megy. Ezt pedig nagyobb biztonsággal csak azon szavaknál tehetjük föl, melyeknek jelentése és etimonja ma már nem felel meg egymásnak. Ilyen a finn *luode* 'nordwest' ← gót *flodus* 'flut' (I. SETÄLÄ: FUF. XIII, 406): a szó világtáj-jelentése akkor fejlődött, mikor a finnektől még é-nyugatra volt a tenger; ma már ez a földrajzi helyzet teljesen megváltozott, a szó jelentése azonban megmaradt, éppen mert etimonja feledésbe ment, azaz teljes mértékben megtörtént az irány-jelölés → világtáj-név jelentésváltozás.

Az ilyen típusú tájékozódás kezdetlegessége főleg abban áll, hogy nem elvszerű. Annyi irány-meghatározás vehető föl, ahány föltűnőbb térszíni alakulat, természeti jelenség stb. van a közösség mindenkor tartózkodási helyén. Nélkülöz minden számbeli kötöttséget, és így egyetemes érvényű tájékozódási rendszer kialakulásának nem szolgálhat alapul.

7. Nem általános, de szórványosan mégis előforduló világtáj-megjelölési mód végül az, mely kultikus eljárások vagy más fontos és bizonyos meghatározott időhöz (tehát mikor a nap az égbolt ugyanazon pontján áll) kötött emberi cselekvésekről nevez el egy-egy világtájat. Az ilyen típusú elnevezésekre is érvényesek a térszíni formákkal stb. való jelölésről mondottak: igazi világtáj-névvé csak akkor lesznek, ha etimonjuk feledésbe megy. Így pl. az akkad *šadū* 'Osten' melynek eredetét a sumir *da. šú. du* 'die Seite der Handerhebung' (tehát az imádságé) világítja meg, vagy a finn *louna(s)* '1. tempus meridianum, meridies, prandium meridionale nec non quies operariorum et pecudum; 2. auster, plaga coeli australis, ubi sol apparet meridianus', míg a mai nyelvben 'délnyugat', és az újabb szótárak csakis ebben a jelentésben ismerik.¹⁾ Az efféle azonban igen ritka, és már természeténél, elvszerűtlen mivoltánál fogva sem lehet semmiféle tájékozódási rendszernek sem alapjává.

(Folytatjuk.)

SZ. KISPÁL MAGDOLNA.

¹⁾ L. TALLQVIST, i. m. 140.

Osztják *komät* 'széles'.

A cseremisiz (CASTRÉN) *komda*, (REG.) *kumda* 'széles', (RAMST.) *kā'm'dā* 'breit, weit', (WICHM.) KB. *kā'mda*, U. *kumdā* 'breit' és a lapp K. (GEN.) *komt* (gen. *komtāge*), *kōmt* (gen. *kōmtey*), *kōpt* (gen. *kōptiy*), N. (FRIIS) *govdag* (gen. *govddaga*), (NIELS.) *gow'dāg*, attr. *gow'dā* stb. 'bred', L. *kob'otok*, attr. *koptēs* 'breit' szavak etimológiai kapcsolata régóta elismert tény az irodalomban. A szó belsejében eredetileg *mt* mássalhangzócsoport állott, vö. pl. SETÄLÄ: SUS. Aik. XIV₃, 28. és FUF. XII. Anz. 79. l., WIKLUND: SUS. Toim. X. 96. l., PAASONEN, Beitr. 84, 85. l. jegyzet.

E szavakkal szerintem összetartozik az osztják (PAASONEN-DONNER) *J. komät* 'leveä; breit' szó is, feltéve, hogy a második szótag redukált magánhangzója sarjadékhang s a szó ősosztják alakja **komts* volt. Ismeretes, hogy a fgr. szóbelseji *-mt-* általában nem így fejlődött az osztjában, hanem — mint valamennyi ugor nyelvben — egybeesett a fgr. *-nt-*vel, pl. *ünt*, *unt'* 'belső' ~ lpN. (FRIIS) *vuovdda* 'cavum; spelunca, cella incubandi, vas ligneum cavatum', (NIELS.) *vuow'dā*, *-wd-* 'hulningen innvendig i en dyrekropp; buk-hulen i en menneskekropp etc.', L. (WIKL.) *vuöuta* 'ihåligt träd, ägghålk' ~ m. *odu* (pl. NyH.⁷ 41); osztj. *ünt*, *unt'*, *u'ont'* erdő, őserdő' ~ lpN. (FRIIS) *vuövdde* (gen. *vuövde*) 'silva magnis arboribus...', (NIELS.) *vuow'de*, *-wd-* 'skog' ~ m. *vad* uo. Ezt a körülményt azonban nem tekintem a fenti egyeztetés akadályának. Egyrészt a szóbelseji fgr. *-*mt-*re visszavezethető osztják szavak száma igen csekély (lehetséges, hogy a Karjalainen-Toivonen-féle osztják szótár megjelenése után több is elő fog kerülni, s ezek alapján majd igazolható lesz több példán is a fgr. *-*mt-*nek a fentihez hasonló fejlődése), másrészt: a szóvégre jutott mássalhangzócsoport tagjai között az osztjában sok más esetben is fejlődött sarjadékhang, megvan tehát a valószínűsége annak, hogy ilyen fejlődés orrhang és zárhang között is történhetett. Sarjadékhang fejlődött

az osztyjakban például a következő szavakban: 1) FD. *mūyāt*, Trj. *mūrā^A* ~ vog. TJ. *maīt*, AK. *māt* ~ m. *máj* ~ cser. *mok's* ~ md. *makso*, *maksā* ~ f. *maksa* ~ lp. *muökse* stb. (l. pl. LEHTISALO: FUF. XXI. 11—12. A szó belsejében eredetileg *-*ks-* volt, vö. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 64); 2) oszty. *ūbāt*, *ūpāt*, *ōbāt* 'haj' ~ vog. *āt* ~ cser. *ūp* ~ lpS. *vūōpta*, K. *vūppt^A* (vö. szam. *yōbt*, *yābta*) (SZINNYEI, NYH.⁷ 33. — SETÄLÄ, FUF. XII. Anz. 57—8. l., szerint a szó belsejében eredetileg *-*pt-*), 3) oszty. Kaz. *ēbā^A*, Ni. *ēpāt* stb. 'Geruch, Geschmack' ~ *ēt*, *āt* ~ cser. *ūpš* ~ md. *opās* ~ lpN. *afse*, vö. szam. *yabta* (UOTILA, SUS. Toim. LXV, 412. l. — A szó belsejében eredetileg *-*ps-* volt, vö. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 62 és UOTILA: SUS. Toim. LXVII, 398), 4) oszty. V. Vj. *pōyāt* 'aus Erde od. Schnee gestampftes' Wehr' ~ fi. *polku* ~ lp. *balges* (TOIVONEN, FUF. XV. 67. l., szerint a szó belsejében eredetileg likvida + nasalis), 5) oszty. Kaz. *tōyā^A*, Ni. *tōyāt* stb. 'Feder, Flügel' ~ vog. *tqul*, *tāwēl* ~ m. *toll* ~ md. *tolga* ~ lp. *dolgge* (fgr. *-*lk-*, vö. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 105—6) stb. stb. Ha PAASONEN etimológiája megállja a helyét, akkor még eredeti orrhang + zárhang kapcsolat hasonló feloldására is idézhetünk példát: oszty. (PAAS.) K. *ōyāt* (tő: *ōyt-*) 'Höhlung (im Baume)', (Karj. OL. 72) FD. *ōyāt* stb. ~ f. *uutu* (*uuttu*) < **uutu* > **uutu* (FUF. VI. 241). A fgr. alapelakban PAASONEN *-*yt-* mássalhangzó-csoportot tesz fel.¹⁾

A sarjadékhangfejlődés — végmagánhangzólekapás következtében szövégre jutott mássalhangzócsoporthoz tagjai között — a többi fgr. nyelvben is elég közönséges jelenség. A magyarban így magyarázzuk az *álom*: *álmot*-típusú szavaink nominativusának végső magánhangzóját (GOMBÓCZ, Alaktan 48—9). A permi nyelvekben ezt a jelenséget a Fgr.Ért. 2:59—62. lapján tárgyaltam. Számos példa idézhető rá a vogulból is: 1) vog. *passin*, KL. *pasēn* 'Mehl' ~ votj. *piēn-al-*, *piēn-al-* 'mit Mehl bestreuen' < fgr. **p.ēn-* vagy **p.ēn* (TOIVONEN: SUS. Toim. LVIII. 231), 2) vog. *ātēr*,

¹⁾ WIKLUND (SUS. Toim. LXVII. 409) úgy nyilatkozik, hogy PAASONEN a fent idézett helyen a finn *uutu* és a vele egyeztetett osztyák szót a f. *onsi* (*onte-*) ~ m. *odu* és társaihoz kapcsolta. Én nem találok nyomát annak, hogy PAASONEN a kérdéses szavak viszonyát így fogta volna fel, ill. hogy megállapításai alapján feltétlenül ilyen következtetésre kellene jutnunk. A PAASONEN-DONNER-féle szótárban az *ōyāt* 'Höhlung' és az *ūnt* 'Leib, Schoss des Weibes' ~ fi. *onsi* stb. két külön szó! Minden nyelvjárásban eltér egymástól a két szó hangalakja KARJALAINEN feljegyzése szerint is, vö. OL. 72. és 144. l.

õter 'Herr, Fürst; Held, göttlicher Held' ~ osztj. *u'rt* 'Held' ~ zürj. *ort* 'Geist eines Verstorbenen etc.' ~ votj. (WIED.) *urt* 'Seele, Geist' ~ cser. *ört* 'Seele' (PAASONEN: SUS. Aik. XXVI₄, 17—22. l. és UOTILA: SUS. Toim. LXV.) 345), 3) vog. (AHLQV.) *kēver, kēvyr, kevrur, keur* 'das Innere; Höhlung (in einem Baume)' ~ zürj. *girk* ~ votj. *girk* stb. ~ cser. *kõrya* ~ md. *kirga* ~ f. *kurkku* (l. UOTILA: SUS. Toim. LXV, 346. — WICHMANN, TscherT. 131. l., szerint fgr. *-*rkk-l*) stb.

Több példa idézhető a szövégre jutott mássalhangzócsoport felbontására szolgáló sarjadékhang fejlődésére a cseremiszből is: KB. *tā'yār*, U. *tū'βār* 'Hemd' ~ votj. *dera*, zürj. *dera* 'Leinwand' ~ vog. É. *tōr* 'Tuch; Leinwand' ~ osztj. FD. *tā'yār* stb. 'Panzerhemd' (vö. WICHMANN: FUF. XI. 234—5. és FUF. XIV. 108. l., TOIVONEN: Vir. 1930:41. l. — A szó belsejében WICHMANN szerint eredetileg *-*kr-* állott); 2) KB. *kā'βāl*, U. *kū'βāl* 'Wasserblasse' ~ f. *kupla, kuula* ~ osztj. (PAAS.) Kond. *χomāl* 'Blase etc.' ~ m. *hupol(y)ag, hólyag* (l. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 103 és TOIVONEN: FUF. XX. 56. — SETÄLÄ szerint a szó belsejében eredetileg *-*ml-*, WICHMANN, TscherT. 130. l. szerint *-*pl-* volt); 3) KB. *kā'rāk*, U. *kū'rāk* 'Berg, Anhöhe' ~ fi. *korkea* ~ lp. *goar'gād* (a szó belsejében eredetileg *-*rk-* volt, vö. WICHMANN, TscherT. 131). L. még BEKE, Cser. nyt. 66.

Hasonló jelenség ismeretes a lívben is: *kā'ggāl* ~ déli-észti *kakl* ~ fi. *kāula*, *nāggāl* ~ vót *nagra* ~ fi. *naula*, *dāggāl* ~ déli-észti *tagl* ~ fi. *taula*, vö. KETTUNEN, Livisches Wörterbuch XXXIV. l. és POSTI: SUS. Toim. LXXXV. 180—1. Ugyanilyen módon keletkezett pl. a következő észti szavak második szótagbeli magánhangzója is: *ader* (< *adr* < *atra*), *koorem* (< *kōrm* < *kōrma*), *kaaren* (< *kārn* < *kārna*), vö. KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria² 172—3. l. jegyzet.

LAKÓ GYÖRGY.

Egy ugor-szamojéd szóösszefüggés.

A magyar *hany* közszóként még ma is él Győr-Sopron-Moson megyék szögében 'mocsár, láp', illetőleg 'vizenyős rétság' értelemben. Földrajzi neveinkben nagy területen fordul elő elég gyakran, a Kisalföldön és a Dunántúl. (Részletesen l. MNy. XL, 110—13). Alakváltozatai *han* és *ham*, amelyek közül a *han* látszik eredetibbnek. Ezt a szót (i. h.) az osztják *χōnəy* 'Ufer, Rand, Strand' | *χōnəya* 'zu, an, neben' stb. szóval vettem össze. Az osztják szó egészen közönséges, és majd mindegyik nyelvjárásban előfordul. Feltettem, hogy a szó végén az -y végzet képző. Az egyeztetést azért tartottam kétségesnek, noha hangtanilag tökéletesen megfelel, mivel csak az osztjából tudtam kimutatni a magyar *hany* ~ *han* megfelelőjét.

LIIMOLA (Vir. LXIX, 214—6)¹⁾ ehhez az egyeztetéshez hozzákapcsolja KANNISTO kéziratos gyűjteményéből az AK. **χant* alakot, amelyet a ritkán előforduló *χantna* '-lle, luo, viereen' (-hoz, mellé) névutóból következtet ki, és amelynek alapjelentése szerinte 'reuna, vieri, läheisyys' (a széle valaminek, közelség). Lehetséges, hogy idetartozik a hangtanilag megfelelő KK. *kānNt*, amelynek valószínűleg ugyanez a jelentése. Ez a szó ugyanis KANNISTO egy magyarázat és fordítás nélkül fennmaradt középkondai vogul szövegéből való, és így csak kikövetkeztetett a jelentése. LIIMOLA szerint az ősi ugor alak **kən* lehetett. Az alapszó csak a magyarban van meg egyszerűen, az osztjában -y, a vogulban -t képzővel bővült.²⁾

A magyar, vogul és osztják szavak közös eredete most már

¹⁾ Erre a cikkre HAJDÚ PÉTER hívta fel figyelmemet.

²⁾ Ugyanebben a cikkben, mint egy másik lehetséges megfelelést, összeveti a vogul szót a lapp *gad'de* 'bank, shore; dry land' stb. | finn *kanta* 'Grund, Fuss, Basis' stb. | zürj. *gīd* 'Sensenwurf, Flusskrümmung; sackartiger hinterer Teil des Zugnetres'. A lapp, finn és zürjén szavakat összevetette már UOTILA (FUF. XXVI, 145—7). Ebben az esetben a vog. -t végzet a fő szerves része volna és ide a magyar és osztják alakok nem kapcsolhatók. LIIMOLA szerint legfeljebb a lapp szó vethető össze a vogullal, de sokkal valószínűbb szerinte is a magyar, vogul és osztják szavak összefüggése.

valószínűnek látszik. Vannak azonban olyan szamojéd adatok is, amelyek mind hangalak, mind jelentés szempontjából idevonhatók. Ezek pedig a következők: szamO. (CASTR.) Kar., B. *kaney* 'Rand, Strand, Ufer', Taz. *kanay* 'ua.' | *kanne*, *konne*, *konni* 'nach oben'. A LEHTISALO-tól közzétett CASTRÉN-gyűjtötte osztják-szamojéd szövegekből a következő adatokat találtam: *mādur konne čanžek* 'der Held ging nach oben (ans Ufer)'; *konnegandi šede nāl-gop* 'von oben her zwei Weiber'; *konne čanželend* 'komme nach oben (ans Ufer)'; *konne āgennedi* 'zogen sie ans Ufer'; *nāl-gop konne čanžek* 'das Weib ging ans Ufer' (SUS. Toim. LXXXIII, 307); *mādur konnev kōčan* 'der Held ans Ufer ging'; *konne, čuečond* 'ans Ufer, ans Land'; *šedemžel konne kōček* 'zum zweiten Male ans Ufer ging'; *konne čanžele guanne* 'ging ans Ufer' *konnegand sēlže mādur* 'vom Ufer sieben Helden' (i. m. 336). A szövegekben előforduló *konne* és *konnev* alakok 'nach oben', de sokkal gyakrabban 'ans Ufer' jelentéssel fordulnak elő. Kétségtelenül az, utóbbi az eredeti. Szerepel még a *konnegandi*, *konnegand* 'von oben her', 'vom Ufer'.

Ha ősi rokonságot teszünk fel az ugor és szamojéd szavak közt, akkor a szamojéd *kaney*, *kanay* szóban is képzőt kell keresnünk. Ez a képző pedig az uráli *-γ. ~ *-γ., mint szamO. (CASTR.) B., Taz. Kar. *tāy* 'Bergrücken', Cs. *tā* 'Berg, hoher Berg' | Jel. *pirgö*, K. *pirge* 'hoch', NP. *pīre* 'Höhe' (GYÖRKE: Die Wortbildungslehre des Uralischen, 57), illetőleg az uráli *-γā, *-γa, mint N. *pēle* 'halb', Taz. *peley* 'Hälfte', B. *pālāy* ua. | vog. *tē't* 'Zeder', B. Taz. *tyter* ua. (LEHTISALO SUS. Toim. LXXII, 140).

A 'nach oben' és 'ans Ufer' jelentésű *konne*, *konnev*, *kanne*, *konni* alakoknál a tö **kon*, **kan* és ugyanolyan dativusi raggal állunk szemben, mint a következő névutókban és határozószókban: *nanne*, *ňanne* (*ňannea*), *ňarne* (Dativ) 'vorn, nach vorne' | *enne*, *inne*, *innea* (Dat.) 'auf, nach oben' (CASTR. Gram. 590).

Mivel a szót eddig kétségtelenül csak az osztják-szamojédból sikerült kimutatnunk, ez pedig az osztjákokkal leginkább érintkező szamojéd ág, az osztják és a szamojéd szavak mind hangalak (o. *xōnay* ~ szam. *kaney*, *kanay*, *konne* stb.), mind jelentés ('Ufer') szempontjából feltűnően megegyeznek, mindkettő -γ végződésű, könnyen felmerülhet az a gondolat, hogy a szamojéd szó az osztjából való átvétel. Viszont a dativusi *konne*, *kanne* stb. alak egy jóval korábbi képzőtlen átvétel, vagy ősi rokonság emlékét őrzi.

LIIIMOLA (i. h.) említi a következő szót: lappN. (NIELS.) *gad'de* '1. bank, shore; dry land; 2. gen., ill. and in.-el. used adverbially': *gadde* 'along the shore (speaking of traffic or motion etc.)'; *gad'dai* 'ashore (on the shore)'; *gaddest* 'on shore, on land; from the shore', *-gad'de*, *-dd-* 'bank, border; immediate vicinity', *čokkan dollâ-gad'dai* 'sett dig ved ilden'; L. (WIKL.) *kađe* 'Ufer'; (LAGERCR.) TÄN. *kättie*, RÖR. *kättie* 'Ufer; Rand', WEFS. *kättie* 'Ufer' stb. Ezt ő vagylagosan összeveti a már említett vogul alakokkal, mint egy másik lehetséges megfelelést. Ennek a lapp szónak is meg lehet lelni a szamojéd megfelelőjét. Összefügghet a következő szamojéd alakokkal: szamO. (CASTR.) *kund*, *kunde kunnuy* 'lange' | szamT. (CASTR.) *kunta* 'lang' *kuntaguy* 'lange' *kundi'ay* 'längs' | szamK. (CASTR.) *kund'u* 'lange' *kunzu* 'längs', (DONNER) *kuñzu* 'längs; bei; in der Nähe von. *tâyân k.* den Fluss entlang. *tâyân k. kußäs tazay* in der Nähe des Flusses ist eine schöne Quelle, Wiese. *k. tâyânda* in der Nähe des Baches'. (DONNER 183) *jaday kuñzu* 'die Strasse entlang'. Ebben az esetben is az 'Ufer' volna a szó eredeti jelentése, és a szamojéd alakok jelentése azon a változáson ment volna keresztül, mint azt a lapp szó jelentésárnyalatain láthatjuk.

KÁLMÁN BÉLA.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

KAI DONNERS *Kamassisches Wörterbuch* nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki 1944, Suomalais-Ugrilainen Seura. LI+216 l., 1. t. 25 cm. — Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII.

A fiatalon elhunyt finn kutató kamasz-szamojéd hagyatékának kiadása a szamojéd nyelvek kutatásának történetében döntő fontosságú esemény. A kamasz nyelvnek legfeljebb két kutatójáról beszélhetünk: CASTRÉNról és DONNERRől. CASTRÉN — mint tudjuk — aránylag rövid ideig tartózkodott a Szaján hegységbe elvetődött szamojéd népcsoport között. Pontosan 100 évvel ezelőtt járt ott, 1847 novemberében, s útjának eredményeként a gyűjtés időtartamához képest elég szép számú lexikális és grammatikai anyag áll előttünk. Összefüggő szöveget CASTRÉN nem jegyezt fel. Az ő anyagát minden tekintetben kiegészíti DONNER gyűjtése, melynek fontosságát az a tény is növeli, hogy valószínűleg DONNER volt az utolsó tudós, aki a kamaszok nyelvét a helyszínen tanulmányozhatta.

KAI DONNER kamasz anyagának publikációját a kiadó AULIS J. JOKI terjedelmes, kitűnő tanulmánya vezeti be. Ez a bevezetés DONNER életének főbb eseményeit, két szibériai útjának történetét, továbbá a kamasz-szamojédok kutatásának történetét, s a kiadásra vonatkozó egyéb tudnivalókat tartalmazza.

DONNER kamasz nyelvi anyagának legnagyobb részét második szibériai útján, 1914 nyarán (jún. 29.—aug. 26.) gyűjtötte, Abalakova faluban, ahol akkor még nyolc öregebb ember beszélt hibátlanul szamojéd anyanyelvét.

A tulajdonképpeni DONNER-hagyaték három részből áll: szótárból, szövegekből és szórványos nyelvtani feljegyzésekből. A kiadás első részében a CASTRÉN szójegyzékénél jóval terjedelmesebb szótár foglal helyet, s ezt követik a szövegek: találós kérdések, mesék, imádások. A szövegeket magyarázatok egészítik ki, majd a harmadik részben JOKI—DONNER szövegei, igen hiányos nyelvtani feljegyzései és CASTRÉN nyelvtana alapján — a kamasz nyelv strukturájának főbb vonásait ismerteti. A munkához pótlásként a DONNER által 1912-ben, első szibériai útja alkalmával gyűjtött szavak jegyzéke és egy mese járul. A kötetet német szömutató zárja le.

Nem lehet eléggé dicsérni DONNERnek azt az eljárását, hogy szótárának kéziratában fonetikai átírását disszertációjának jelölésmódjá-

hoz képest némileg egyszerűsította. A diakritikus jelek felesleges halmozásának hiánya első pillanatra szembeszökik (pl. *māṣṣna* helyett: *māṣṣna*, *βotxo* h. *βotxo*, *bāā'γāšš* h. *bāā'γāšš* stb. stb.). Mindenesetre még így is elég sok jelet használ DONNER, s nem látjuk be minden esetben a sok különböző graféma szükségességét. Nem tudjuk pl. mennyiben indokolt a szókezdő *y*-hang, hiszen csak egy szóban van meg, s ott is *β*-vel váltakozik. Ugyancsak furcsa a kilencféle *a*, tizenkétféle *e* jel használata, bár a finnugor nyelvészetben már többhöz is hozzászoktunk. Igaz ugyan, hogy olyan nyelvről van szó, mely mindenféle idegen hatásnak (s így fonétikai hatásnak is) állandóan ki volt téve. Egyrészt ez, másrészt az, hogy a közösségi nyelvérzék teljes megbomlása következtében jóformán minden adatközlő kiejtése más volt, indokolja DONNER lejegyzési módját.

A szótár technikai kivitelénél furcsának (de nem lényegesnek) találjuk azt, hogy az *a*, *ā*, *ā*, *ā*, *ā*, *ā* magánhangzókka kezdődő szók egy csoportban vannak felsorolva, míg egyrészt az *y*, másrészt az *ā*, *ā*-val kezdődő szók külön csoportként szerepelnek. Az anyag hasonló — szerintünk felesleges — szétválasztása máshol is megfigyelhető, pl. az *e* hangoknál. Ez az eljárás azért felesleges, mert pl. az *a* hangok esetében is egy fonémával van dolgunk. A sokféle hangjelet a kamasz szók kiejtésének erősen ingadozó, egyéni módja magyarázza, s ez okozza azt is, hogy a szótárban tekintélyes helyet foglalnak el az utalások. Pl. a *k'āptā*, *k'āptā*, *k'ābtā* 'Schere' szó három helyen van felvéve mint címszó, s ezek közül a két utolsó variáns utalás az elsőre. Nagyon sok ilyen eset előfordul s ezek láttára felmerülhet bennünk az a gondolat, hogy 'nem lett volna-e célszerűbb a címszavakat egész elnagyolt átírásban, más betűtípussal közölni (mint pl. LEHTISALO „Beiträge zur Kenntniss der Renntierzucht bei den Juraksamojeden“ c. munkájában), s az egyes variánsokat a címszó után felsorolni. Természetesen azt vitatni lehet, hogy a kiadó ilyen változtatást végrehajthat-e a rábízott kéziraton.

A szótár etimológiai utalásokat is tartalmaz, melyek legnagyobb részt JOKITól származnak. Természetesen lehet találni olyan jövevényszavakat is melyeknek eredetére a szótár nem utal. Pl. *kapot* 'langer Lodenrock' (28/b) < or. *καποτ*, *p'psalomšik* 'Psalmenleser' (51/b) < or. *псаломщикъ*, *svē'es* 'Span zur Beleuchtung' (61/b) < or. *свѣтець*. Az összetett szók összetett volta nincs minden esetben feltüntetve (pl. *k'en'd'arki* 'Mittwinter', vö. *k'e* 'Winter' + *t'er* 'Mitte'; *šoi'dnnk'i* 'erster Sommermonat', vö. *šo* 'Birkenrinde' és *sama'ādneki* 'zweiter Herbstmonat' stb.). Ugyancsak föl lehetne tüntetni a köznévi eredetű földrajzi nevek jelentését is, amennyiben az megállapítható (pl. a *βora-šei'mv* folyónév köznévi jelentése 'graue Stute'). A *sāibā²lām* 'abschnei-

den', ill. *spjñèl'em* 'abriszen' esetében lehetett volna utalni a *bo^θl^om* 'schneiden', ill. *ne'l'em* 'ziehen' igékre, s a *saj* igekötőre.

A szótár a fenti jelentéktelen megjegyzésektől eltekintve kitűnő anyagot tartalmaz s igényeinket jól kielégíti.

A nyelvmutatványok terjedelme sajnos nem nagy. Mindössze 31 találós kérdés, 1 kisebb ének, 19 kis elbeszélés és 3 egészen rövid áldozati ima van közzétéve, a fordítással együtt 16 lapnyi terjedelemben. A szövegek tartalmilag meglehetősen elütnek az északi szamojédok népköltési termékeitől. A hosszú ideig tartó török hatás rányomta bélyegét a kamasz népköltésre is, éppenúgy mint nyelvükre. A hősök nevei is jórészt török eredetűek: *Ke'l'sün-gud'ur*, *Urāž*. A német fordítás lelkiismeretes pontos munka.

A grammatikai rész JOKI munkája. Nagyrésztben CASTRÉN nyelvtanához igazodik. CASTRÉNNAL szemben azonban nagy előnye, hogy JOKI a nyelvtani alakokra vonatkozó példákat a szövegekben ellenőrizhette, s azok funkcióit ily módon jobban megérthette. CASTRÉN például az egyes esetek funkcióiról csak nagy általánosságban beszél, JOKI viszont pontosan meghatározza és példákkal illusztrálja az egyes esetragok alkalmazási körét. Sajnálatos tény azonban, hogy a szóképzést JOKI nem tárgyalja külön fejezetben. Azt hiszem, egy kis többletmunkával könnyen össze lehetett volna állítani a kamasz névszó- és igeképzés lényeges módjait. Ezt ugyanis CASTRÉN munkájában is nélkülözzük s a kamasz képzőkhöz csak más utakon tudunk hozzáférni.

AULIS J. JOKI nagy munkát végzett el DONNER kamasz-szamojéd hagyatékának kiadásával, s őt is, meg a Finnugor Társaságot is köszönet illeti azért, hogy háborús viszonyok között ilyen tartalmilag és tipográfiaiilag is szép, értékes kiadvánnyal gazdagította az uráli nyelvtudományt. Kíváncsú lenne, hogy JOKI magister a DONNER által gyűjtött osztják-szamojéd anyagot is ily gyorsan és gondos feldolgozásban közzétegye.

HAJDÚ PÉTER.

Új votják-orosz szótár.

Удмуртско-русский словарь с приложением грамматического очерка удмуртского языка, Moszkva. 1948. 446 l.

Az idegen nyelvi és nemzeti szótárak állami kiadóhivatala 1948-ban terjedelmes, új votják-orosz szótárt adott ki Moszkvában. A szótár célja, hogy segédeszközüln szolgáltson a votják nyelv megtanulásához és a votják nyelvből oroszra való fordításhoz. Anyagát a votják történelmi, nyelvi, irodalmi és néptudományi intézet munkatársai állították össze. Közülük az előszóban VAHRUSEV V. M., KOREPANOVA K. A., LOZSKINA E. I. és MALYH A. I. neve van megemlítve. A munkatársak a szókezdő hangok szerint osztották fel maguk között az anyagot. Közülük láthatóan VAHRUSEV végezte a legtöbb munkát.

A votják tudósokat új szótár készítésére az a körülmény indította, hogy a korábban megjelent votják- orosz szótárak anyaga már jórészt elavult. Az előszó szerint a szótárírók az új szótárban a mai votják irodalmi és köznyelv lehetőleg teljes szókincsét nyújtják. Különös figyelemmel voltak arra, hogy munkájuk tükrözze a votják nép életmódjában, politikai és gazdasági életében végbement ama gyökeres változásokat, amelyeket az októberi szociális forradalom idézett elő. Az általánosan használt szavakon kívül tartalmazza a szótár a votják népelet jellegzetes szavait, úgyszintén a társadalmi és politikai élet szavait meg a fontosabb tudományos, technikai és mezőgazdasági szaknyelvi szavakat. A nyelvjárási szavak közül csak olyanokat vettek fel a szerkesztők, amelyek eléggé elterjedtek és hozzájárulhatnak az irodalmi nyelv gazdagításához.

Az új votják- orosz szótár kb. 15.000 szót tartalmaz. Mivel a népnyelv szókincsének a feltárása nem tartozott a szerzők céljai közé, a szótár anyaga nem helyszíni népnyelvi gyűjtés, hanem irodalmi források feldolgozása útján gyűlt össze. Forrásokul szolgáltak a nép- és nyelvtudományi intézet korábban megjelent kiadványai, a nyomtatásban közzétett votják szépirodalom, három fővárosi és néhány vidéki votják ujság, az alsó- és középfokú iskolák tankönyvei, orosz szépirodalmi, szociális, politikai, mezőgazdasági és technikai művek votjáknyelvű fordításai, szótárak: első sorban a régiebb votják- orosz és orosz- votják szótárak.

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az új votják- orosz szótár szóanyaga nagy mértékben eltér a korábban megjelent és előttünk ismeretes votják szótárak szóanyagától. A votják köztársaságban végbement gyökeres változások következményeképpen sok új fogalom 'vált ismeretessé, melyeknek nem volt votjáknyelvi nevük. Ezekben a hiányokon idegen szavak átvételével és nyelvújítási szavak alkotásával segítettek a votják közélet irányítói meg az irodalom és tudomány művelői. Természetes, hogy a votják nyelv a hiányzó szavak pótlására első sorban az orosz nyelvből vett át szavakat. Valóban vannak is az új szótárnak olyan lapjai, ahol a címszavak több mint fele új keletű orosz átvételnek látszik. Hogy a szótár szóanyaga mennyire a mai élet fogalomvilágát tükrözi, annak igazolására elég ilyen jövevényszavakat idéznünk, mint *абонемент* 'előfizetés', *абсолютизм* 'önkényuralom', *авангард* 'éls csapat', *авиабомба* 'légi támaszpont', *авиабомба* 'légi bomba', *автобиография* 'önéletrész', *автобус* 'autóbusz', *корректура* 'kefelevonat' stb.

Több példát találunk arra is, hogy egy-egy ősi votják tőszó vagy származéka, illetőleg a belőlük alkotott összetétel vált valamely korszerű fogalom állandó jelölőjévé. Például: 1) *агъушъ* 'свидетель', azaz 'tanú', tulajdonképp 'látó', vö. (MUNK.) *адъ* 'látni', *адъиш-кышъ* 'szemtanú, fültanú', 2) *азыкыл* 'предисловие', azaz 'előszó', vö. *аъ*, *аъ* 'elő' + *кыл* 'szó', 3) *нуллъишъ* 'носильщик', azaz 'hordár', vö. *нулли* 'hurcolni' stb.

A votják nyelvújítás termékei például a következő szók:

кылбурчи 'poét; költő' — az ugyancsak nyelvújítási *кылбур* 'стихотворение; költemény' szóból (képzőjéhez vö. *vizzi* 'kalmár, kereskedő, szatócs', alapszava *viz* 'áru, portéka, kereskedelmi cikk'), *кылыжы* 'корень (слова); szótő', vö. (MUNK.) *kil* 'szó' + *viži*, *viži* 'tő, gyökér', *кылым* 'окончание; rag' = *kil* 'szó' + *pum* 'vég'. A MUNKÁCSI (Nyr. LVI, 24) ismertette votják nyelvújítási szavak egy részét megtaláltam, más részét nem. Lehet, hogy e régi nyelvújítási szavak nem tudtak mind gyökeret verni, s egy részüket azóta másokkal pótolták.

Az új szótár — méreteihez képest — kiegészíti a jelentéssel kapcsolatos igényeinket is. A votják szó jelentését általában több rokon értelmű orosz szó világítja meg; szükség esetén a jelentés-árnyalat is jelezve van. A szavak használati körének megvilágítására szép számmal találunk kifejezéseket és szólásokat. Ha a szó több jelentésű, a szerzők megfelelő rövidítések alkalmazásával utalnak arra, hogy a votják szónak melyik fogalomkörben van ilyen vagy olyan orosz jelentése.

Bizonyos mértékig az etimológiai szempont is érvényesül: a származékszók, úgyszintén az alapszavuktól többé-kevésbé elszigetelődött határozószók után sok esetben látunk utalást az alapszóra.

Képet alkothatunk magunknak a szótárból a votják hangjelölésről is. A votják ábécének 38 betűjele van, melyek nagy többsége azonos a megfelelő ciril betűvel. Rajtuk kívül az *ö* és néhány módosított (például felül pontokkal ellátott) ciril betű használatos — a votják nyelv azon jellegzetes hangjainak a jelölésére, amelyek az orosz hangállományban nincsenek meg. A felül két ponttal ellátott *ж* és *з* a *dz*, ill. a *dž* jele. Az *e* (zárt) *e*, *ə* pedig a (nyílt) *ä*, *ε* hangot jelzi. Fonétikai és hangtani kutatások szempontjából hátrányos, hogy az *ε* és az *ö* hangnak nincs külön jelölője, jóllehet — legalább is nyelvjárásonként — mindkét magánhangzó előfordul a votjában. Az irodalmi nyelvben az *ö* betű az *ε* hangot jelöli. A mássalhangzóképviselet alapján néhány találmányra kiragadott példából arra lehet következtetni, hogy a votják köznyelv szavai jobbra a glázovi (vagy a jelábugai) nyelvjárási változatban használatosak. Erre mutat pl. a következő szavak szótári alakja: *кузьял* (vö. MUNK. Jel. *kužal* 'keserű', *kyszë* (vö. Glaz. Jel. *kužo* 'gazda stb.'), *кожань* (vö. Glaz. *kožul* 'gondolni'), *кызы* (vö. Glaz. *kizi* 'hogyan'). A nyelvjárási szavak után a szótárírók maguk is jelzik, hogy a szó az északi, a déli vagy a középső nyelvjárásterületről származik-e.

A szótár szóanyagából legjobban érdekelnének bennünket esetleges olyan votják szavak, amelyek a votják nyelv ősi, finnugor eredetű szókészletéhez tartoznak s az eddigi szótárakban nincsenek feljegyezve. Az új szótár jelentékeny szóanyagának ilyen szempontú átvizsgálása azonban nagy munka lenne, s a vizsgálódás eredményének a közlése inkább szövejtő cikkekbe, semmint ismertetésbe kívánczik. Különben is ilyen szavak előkerülése inkább népnyelvi szógyűjtés útján remélhető. A votják népnyelvi szókincsre vonat-

kozó ismereteink hamaros gyarapodását WICHMANN György votják szótári anyaggyűjtésének közzétételétől várhattuk volna, ez a munka azonban csak az *í*-kezdetű címszók kidolgozásáig jutott el, s akkor a kiadás előkészítőjének, UOTILÁNAK hirtelen halála miatt sajnálatos módon félbeszakadt.

A votják népnyelvi szókincs feltárásában részt vehetnénk mi, magyarok, is — MUNKÁCSI BERNÁT nyomtatásban még meg nem jelent votják nyelvanyagának közzétételével. Ilyenszerű feladatok megoldásához azonban a hazai finnugor nyelvtudománynak és munkásainak az eddiginél jóval több támogatásra lenne szüksége. A hazai finnugor nyelvtudomány újravirágzását csak a magyarországi finnugor kutatások intézményes és tervszerű megszervezésétől remélhetnénk, de ez még a jövő feladatai közé tartozik. Nagy hasznára válnék tudományunknak a magyar szovjet könyvcseré kellő kiépítése is. Ha ez meg nem történik, elképzelhető, hogy votják nyelv-írókonaink például egy votják népnyelvi szótár készítéséhez a nélkül fognak hozzá, hogy MUNKÁCSI kitűnő votják-magyar-német szótára rendelkezésükre állna, nálunk viszont a finnugor nyelvészet művelői kénytelenek lesznek esetleg még hosszú ideig nélkülözni könyvtárukból a votják tudományos kutató intézet fent ismertetett derék munkáját s egyéb kiadványait.

Befejezésül meg kell még említenünk, hogy az új votják szótárhoz 76 lapos nyelvtani vázlat is csatlakozik, elején és végén pedig a votják köztársaság térképe látható. Különös érdekessége a könyvnek, hogy szótári anyagának gyűjtői és egybeszerkesztői votják származású tudósok. A munkatársak nagy száma örvendetes jele annak az élénk szellemi életnek, amely a votjakok földjén a votják népi köztársaság megalakulása után megindult. A zürjén LYTGIN, a cseremis VASZILJEV, a mordvin JEVSZEVJEV, a vogul CSERNYECOV és a már eddig is ismert votják GERD KUZÓBAJ példája — úgy látszik — serkentőleg hatott a votják értelmiség faira. Reméljük, hogy a finnugor nyelv- és néptudomány művelői a jövőben egyre nagyobb számban kerülnek majd ki a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinek a köréből.

LAKÓ György.

POSTI, LAURI, *Grundzüge der livischen Lautgeschichte* (SUS. Toim. LXXXV. és különnyomat. Helsinki, 1942. — XX + 328 l.)

A legtöbb balti-finn nyelv hangtörténetének megismeréséhez már egy-két évtizede részletes monografiák álltak rendelkezésünkre: OJANSUU a karjala-aunusi, KETTUNEN pedig az észt, a vepsze és a vót nyelv hangtörténetével ajándékozott meg bennünket. Megíratlan volt azonban — amint még a NyK. előző kötetében is panaszoltam (26. l.) — a lív hangtörténet. 1938 óta, amikor KETTUNEN nagy lív szótára megjelent, valamilyes fogalmat alkothattunk ugyan magunknak a lív hangtörténet egyes fontosabb kérdéseiről e szótár bevezetéséből,

de ez a rendszeres lív hangtant nem pótolhatta. A finn nyelvtudomány különösen érezte ezt a hiányt, ezért a tudományos világ hivatott vezetői nem is hagyták annyiban a dolgot: a helsinki egyetem POSTI LAURI személyében ösztöndíjast küldött ki a lívekhez hangtörténeti tanulmányok végzése végett. Az eredmény nem is váratott sokáig magára: 1942-ben minden háborús nehézség ellenére is megjelent POSTI várva-várt lív hangtörténete.

POSTI LAURI már mint gyakorlott nyelvész fogott hozzá feladata teljesítéséhez. A gyűjtő munkában gyakorlatot szerzett magának már vót szövegei feljegyzése közben (megjelentek a SUS. Toim. LXIII. kötetében) és a vepszéknél 1934-ben végzett helyszíni kutatásai alkalmával, elméleti képzettségének pedig azokban a tanulmányaiban adta tanúbizonyságát, amelyekben a vepsze magánhangzóharmónia (Vir. 1935), a lív intonáció (Vir. 1936) és a vepsze fokváltakozás (FUF. XXVI.) nehéz és sokat vitatott kérdéseire szólt hozzá. Lív hangtanának anyagát 1936-ban jegyezte fel félévig tartó lívföldi tanulmányútja alkalmával.

POSTI hangtörténete az anyag beosztását tekintve KETTUNEN ismert monografiáit követi. Előbb a magánhangzó-, majd a mássalhangzó-rendszert tárgyalja, foglalkozik mind a spontán, mind a kombinatórius hangváltozásokkal. Az egyes hangok történetének bemutatásánál kiindulópontja a kései ősfinn hangállapot. Könyvének záró fejezetét a lív hangkvantitás és hangsúly kérdéseinek szenteli. Megállapításai természetszerűen elsősorban a lív nyelvjárások hangállapotának egymáshoz való viszonyát tisztázzák s azokat a lív hangváltozásokat rögzítik meg, amelyek a lív nyelvet a többi balti-finn nyelvvel szemben jellemzik. A pusztán lív, illetve balti-finn érdekű hangtani kérdések mellett azonban vannak a lív hangtannak olyan problémái is, amelyeknek megvilágítása bizonyos vitás finnugor kérdések eldöntését is elősegítheti. A következőkben csak arra kívánok részletesebben kitérni, hogy az ilyen problémák tisztázásához mennyiben járult hozzá POSTI doktori értekezése.

Az egyik ilyen probléma a magánhangzóharmónia kérdése. Ismeretes, hogy amíg egyesek a magánhangzóharmóniát a finnugor alapnyelv jellemző sajátosságának tartják, addig mások a közfinn alapnyelvben való megvoltát is tagadják. Az előbbi táborba tartozik CASTRÉN, HUNFALVY, BUDENZ, DONNER OTTÓ, MUNKÁCSI, SETÄLÄ, COLLINDER, STEINITZ, az utóbbiba MIKKOLA, WIKLUND és különösen KETTUNEN. (l. például Vir. 1925:108—18 és 1942:321—2, EKÄH. 149, LVHA. 20—1, VKÄH. 138 jegyzet, LiWb. XXV.) A balti-finn nyelvek szempontjából legutóbb éppen POSTI szólt hozzá a kérdéshez — mégpedig a vepsze alapján. Újonnan megismert nyelvjárások figyelembevételével kimutatja, hogy a vepszében *ä* hang az első szótagnál hát-

rább nemcsak megelőző *ä*, *ö* és *ü* után található, — mint addig tudták, — hanem *i* és *e* után is, ez a körülmény pedig hangtörténeti okokból ellentmond KETTUNEN ama tanításának, hogy az *ä* a vepszében *a*-ból keletkezett a megelőző magashang hatására. Postinak ez a felfedezése jelentős érv a közfinn alapnyelv magánhangzoharmóniája mellett, s — talán éppen ezért, ezen éles szemre valló meglátás után — a lív hangtörténet csalódást okoz számunkra, amikor szerzője itt azzal intézi el a kérdést, hogy „Es ist leider nicht möglich, in diesem Zusammenhang vom Standpunkt des Livischen auf die Frage einzugehen, ob in der späturnfinnischen Sprachform, von der sich das Livische abgezweigt hat, Vokalharmonie herrschte“ (41. 1.)¹⁾ Mindaddig, amíg valaki alaposan meg nem vizsgálja a magánhangzoharmónia kérdését a lív nyelvben, a kutatók nem tehetnek egyebet, mint hogy egyéni ízlésük szerint foglalnak állást e kérdésben: vagy Postihoz csatlakoznak, aki a vepszére és a mordvinra hivatkozva, minden további nélkül a magánhangzoharmónia közfinn alapnyelvi voltából indul ki a lívben is, vagy pedig KETTUNENT követik, aki POSTI új észrevételei után is azt vallja, hogy a vepszében „megőrzött“ magánhangzoharmóniáról csak akkor lehetne beszélni, ha bebizonyulna, hogy az északi-észtkben és a lívben is volt magánhangzoharmónia (vö. Vir. 1935:231). A kérdés kíváncsok, alapos megvizsgálására — úgy látom — éppen maga POSTI volna a leghivatottabb finn nyelvész.

A lív hangtörténet másik, éppoly sokat vitatott, finnugor érdekű problémája a fokváltakozás korának kérdése. A finnugristák (SETÄLÄ, PÄÄSONEN, SZINNYEI, TOIVONEN) általában legalább is finnugor alapnyelvi eredetűnek tartják a fokváltakozást, KETTUNEN viszont még a közfinn alapnyelvben sem ismeri el megvoltát, azaz a közfinn kornál is újabb jelenségnek tartja (vö. legutóbb NyK. L, 170—83) — ellenérvül a vepsze mellett épp a lív nyelvre hivatkozva. POSTI e kérdésben COLLINDER nyomain halad: mindketten több túlzástól tisztítják meg a fokváltakozás elméletét (az utóbbi Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel c. művében), lényegében azonban (bizonyos határok közé szorítva) a fokváltakozás régisége mellett foglalnak állást.

Mindenek előtt különbséget tesz POSTI az ú. n. radikális (töbéli) és suffixális (formánsokat illető) fokváltakozás között, amelyek más-más előfeltételektől függenek. Az előbbi esetben az erős vagy gyenge fok fellépte a kérdéses szótag nyíltságától vagy zártságától, az utóbbiban pedig a megelőző szótag hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltától függ. A suffixális fokváltozás — úgy véli POSTI — a lív hangviszo-

¹⁾ Idevonatkozó megállapításokat e nyilatkozat ellenére is találunk a könyvben, ezek azonban nem elégíthetnek ki bennünket.

nyok tanúsága szerint is nyilvánvalóan megvolt a kései közfinn alapnyelvben; ennek kétségtelen bizonyítékát abban látja, hogy hangsúlytalan szótag magánhangzója után a fokváltakozás elmélete szerint felteendő dentális réshangnak hanghiány a folytatója. Más azonban a helyzet a radikális fokváltakozással! Ennek eseteiben az erős és a gyenge fok képviselője teljesen egyforma a lívben (azok az esetek, amelyekben SETÄLÄ külön gyenge fok maradványait látta, másképp magyarázandók: úgy, ahogy KETTUNEN tette), és sem a szótagzáró, sem a szótagkezdő, sem pedig az ikerített zárhangok feltett váltakozásának folytatói nem nyújtanak bizonyítékokat a váltakozás egykori meglété mellett. Másfelől azonban — mondja POSTI — akadály sincs annak, hogy a mai lív hangképviseletet — általános kiegyenlítődést feltéve — bizonyos helyzetekben a fokváltakozásból kiindulva magyarázzuk! Mivel pedig a vepszében a fokváltakozás egykori megvoltának világos nyomai vannak, még a lapp és a balti-finn fokváltakozás genetikus kapcsolatát sem lehet tagadni, végül is arra az eredményre kell jutnunk, hogy a zárhangoknak a fokváltakozás elméletében feltett váltakozása magánhangzók között és zöngés mássalhangzó után egykor a lívben is megvolt (225—32. l.).

Jóval tartózkodóbb álláspontot foglal el POSTI a szótagzáró zárhangok feltett radikális váltakozásával (pl. *kl* ~ **ɣl*, *kr* ~ **ɣr*, *tr* ~ **ðr*, l. SETÄLÄ: SUS. Aik. XIV₃, 11—7) szemben. Ez szerinte nincs bebizonyítva. Ez esetben a feltett váltakozás lív folytatói fokváltakozás nélkül is megmagyarázhatók (l. 179. és 190. l.), s több okból kételkedni lehet abban, hogy a kései közfinnben ilyen esetekben váltakozás lett volna.

Ezzel POSTI legfontosabb finnugor érdekű megállapításairól számot is adtam. Hátra van még, hogy módszeréről is szóljak, meg hogy néhány észrevételt tegyek bizonyos részletkérdésekre vonatkozólag. Ami POSTI-nak kutató munkájában követett eljárását illeti, dicsérrettel kell megemlékeznünk arról, hogy mielőtt saját véleményét kifejténé, az előző kutatók álláspontját részletesen és világosan ismerteti s állításait komoly megfontolás tárgyává teszi. Amíg a többi balti-finn nyelv egyik-másik hangtörténetéből sokszor még jóformán azt sem tudjuk meg, hogy azt a véleményt, amelyet a szerző elutasít, ki, hol és pontosabban miképp fogalmazta meg, addig POSTI könyvéből kitűnően meg lehet ismerni nemcsak a fokváltakozás törzsgondolatát (l. SETÄLÄ: SUS. Aik. XIV₃ és FUF. XII., Anz.), hanem ennek az elméletnek későbbi hajtásait is, (amelyeket összegyűjtve sehol sem találhatunk meg). Ezekkel a hajtásokkal a finn nyelvészeti irodalomban lépten-nyomon találkoztunk, de hogy ki és hol termelte őket, azt sokszor rendkívül körülményes volt megállapítani.

Részletekre vonatkozó megjegyzéseimre térve rá, feltűnőnek találok, hogy POSTI csupán 4 lív faluból gyűjtött rendszeresen anyagot fontos tanulmányához. Hiszen a lívek aránylag kis területen élnek és a finn kutatók helyszíni tanulmányainak nélkülözhetetlen előfeltételei általában nem hiányoznak, ily körülmények között pedig megérte volna a fáradságot, hogy a szerző valamennyi lív falu nyelvét megismerkedjék. — Nem valami meggyőzőnek látszik előttem az az állítás (78. §), hogy a szókezdő *j*- hatására egyes szavakban a magas magánhangzó mély hangzóvá változott, tehát pl. *jä* → *ja*: *jämdä* 'dick, grob' (~ f. *jämeä*), *jōra* < **jarva* 'See, Landsee' (~ f. *järvi*), *jū* → *ju*: *juvā* 'gut' (~ f. *hyvä*) stb. Maga POSTI is elismeri, hogy a szókezdő *jä*- egyes esetekben változatlan maradt, — hogy a *jä* → *ja*-változás mikor történt meg s mikor nem, ő sem tudja megmondani, — a lív *jämdä* etimológiai megfelelői közt esetleg figyelembe veendő a mélyhangú finn *jama-kka* is, vö. KETTUNEN, LiWb. 84a (*jäärä* mellett is van *jaara*), — a lív *jarva* mellett a vótban is *a*-val hangzó alak van: *jarvi*, sőt van ilyen a vepszében is: *járvi* (*járff*), — inkább eredeti *a* mellett szól a lapp *jav're* (< **jarve*) is (a magashangú mordvin, cseremisiz és zürjén változatok nem döntik el a kérdést (l. NyK. LI, 34—7.). Ily körülmények közt számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy az idetartozó szavak egy részében a mélyhangúság az eredeti, ill. a lív szó ősrégi mélyhangú változat folytatója. Mindezek mellett figyelembe kell még vennünk azt is, hogy a *j* hangnak eddig csak palatalizáló, nem pedig velarizáló hatását ismertük, vö. pl. észt (nyelvjárási) *jānu* (< *janu*), *jāgu* (< *jagu*), *jätku* (< *jatku*) stb. l. KETTUNEN, EKÄH.² 125, továbbá vót *jeka* < **jeka*, *ječši* < **ječši*, *jevi* < **jevi*, *sōjetan* < **sōjetan*, *ladjepi* < **ladjepi*, l. KETTUNEN, VKÄH. 129 és 140.

Az 51. lapon tagadja POSTI azt a lehetőséget, hogy a lív *jōra* és társai eredeti *a*-tövésséget képviselhetnének, vagy más szóval: hogy e szavak mai lív *a*-tövésségének köze volna ahhoz a régi szóvégi ketősséghez, amelyre a finn *järvi* ~ lapp *jav're* megfelelésből következtetni lehet (bővebben a kérdésről még POSTI előtt LAKÓ: NyK. LI, 26—44). Nem tudom (s a mai viszonyok között nem is áll módomban megállapítani), hogy miként magyarázzák az észt *järvamaa* kerület nevét s a többi *jarva*-előtagú helynevet. Én ezeknek *jarva* előtagját a finn *järvi*-vel azonos szónak, pontosabban e szó genitívusának gondolom.¹⁾ Ha e véleményem megállja a helyét, akkor az

¹⁾ A régi finn Tietosanakirjában azt olvasom ugyan, hogy *Järvamaa*-ban tavak nincsenek. KENTS J. (Eesti. Õpperaamat keskkoolidele. Maateadus IV. 4. parandatud trükk. Tartu, 1937) szerint azonban voltak: „Hilisemal ajal on palju järvi kinni kasvanud ning muutunud soodeks ja kõrgrabadeks (Järvamaa — järvede maa)“ (53. l.)

észtben egymás mellett van az eredeti *e*-tövésségre utaló *jārv*, gen. *jārve* és az *a*-tövésségre utaló *jārva*. Ez esetben pedig mégiscsak megvan a lehetősége annak, hogy a lív nyelvjárásokban mutatkozó kettősséget, ill. a lív *jōra* és a finn *jārvi* megfelelését régi kettősséggel magyarázzuk.

A 101. lapon azt olvassuk, hogy az ismert lív Umlaut — tehát egyebek közt a tőszótagbeli *a* > *ä* változás — jésítetlen mássalhangzók (e. k. *k* előtt) szabályosan bekövetkezett, ha a következő szótagban valaha *i* vagy *j* állott (kivéve az epenthézis eseteit). Mint sűrűn előforduló szó említést érdemelt volna, a *kakš* 'zwei' számnév kivétel volta miatt. — A 226—9. lapon hosszú fejtegetést olvassunk a progresszív mássalhangzóhasonulás lehetőségéről, s egy idézetből (226. l.) azt gondolhatná az olvasó, hogy a magyar nyelvben ilyen nincs. I. azonban KRÄUTER, Nyr. XXXVI, 211—2.

Ha összehasonlítjuk POSTI nyelvanyagát KETTUNEN szótárának adataival, azt tapasztaljuk, hogy a két kutató általában, egyformán hallotta a lív szavakat, egyformán jegyezte fel őket (mindamellettségek is akadnak, l. 101. l. jegyzet). Ez megnyugtató a tudomány szempontjából. A feljegyzés külsőségeiben már több különbség van; ezekről I. KETTUNEN: Vir. 1942, 318—9. Sajnálatosnak kell mondanunk, hogy POSTI jelölismódja több tekintetben feleslegesen eltér KETTUNENétől. A lív szókincs legfontosabb forrása mégiscsak KETTUNEN szótára, s kétségtelenül az is marad. Csak megkönnyítette volna számunkra POSTI feljegyzéseinek felhasználását, ha miattuk nem kellene más jelölismódot használnunk, mint amilyen KETTUNENNél van. Ha jeltől-jelre lemásoljuk POSTI feljegyzéseit (külön megjegyzés nélkül), a jelöléssbeli eltérések látása azt a hitet keltheti a távol-állókban, hogy valóságos különbséggel van dolguk.

KETTUNEN szótárának bevezetését POSTI munkájával egybevetve azt is megállapíthatjuk, hogy a hangjelenségek értelmezésében elég sok eltérés van kettőjük között (a legfontosabbakról már fentebb beszámoltam). Ez várható is volt, hiszen — mint POSTI előszavából megtudjuk (VIII. l.) — éppen az készítette a szerzőt könyve megírására, hogy felfogása KETTUNENétől bizonyos fontos kérdésekben különbözött. Tisztázatlan kérdés mindkettőjük kutatásai után is sok van még a lív és a többi balti-finn nyelv egymáshoz való viszonyában (nem találok pl. a lív *peizō* 'warm werden' ~ észti *peesida* magánhangzómegfelelésének magyarázatát). Minden esetre azonban POSTI könyve hízagpótló munka, amelyet — különösen a szóvégi mássalhangzókról szóló fejezetet (268—83. l.) — a lív szóragozástan és szóképzeztan iránt érdeklődők is haszonnal forgathatnak.

LAKÓ GYÖRGY.

Újabb mondattani kutatások a balti-finn nyelvek körében.

A finnugor nyelvek mondattanának kutatása eddig meglehetősen háttérbe szorult. Kétségtől legjobban ismerjük a magyar nyelv mondattanát: KLEMM ANTAL Magyar történeti mondattana finnugor területen az első történeti mondattan. A mondattani vizsgálatok eredményei messze elmaradnak azonban a hangtani és alaktani kutatások eredményei mögött még a balti-finn nyelvek körében s magában a finn nyelvészetben is. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a balti-finn nyelvek mondattana terra incognita volna. Alapos részlet-tanulmányok már nem egy kérdést részletes vizsgálat tárgyává tettek, s a finn meg az észti nyelv leíró mondattanát értékes összefoglalások ismertetik meg velünk. A finnek körében SETÄLÄ EMIL volt az úttörő a mondattani kutatások terén. 16 éves korában írt finn mondattanocskája és az északkelet-satakuntai nyelvjárásról kiadott mondattani monografiája a finn mondattani kutatások első állomásai. Említést kíván még SETÄLÄNEK a mondattan terén kifejtett munkásságával kapcsolatban az is, hogy több évtizedig ő látta el a finn középiskolát mondattani tankönyvekkel. Suomen kielen lauseoppi oppikouluja varten című tankönyvének tudtommal 1926-ban megjelent 11. kiadása az utolsó. — SETÄLÄ alapvető mondattani rendszerezéseinek hatása megérzik a mondattan későbbi finn művelőinek munkásságán is. Közéjük tartozik KANNISTO ARTUR (Lauseopillisia havaintoja läntisen etelä-Hämeen kielimurteesta) és AIRILA MARTTI (Suomenkielen lauseoppi oppikoulujen ja seminaarien tarpeeksi; 9. kiadása 1937-ben jelent meg).

Részben a finnek közül kerülnek ki az észti mondattan kutatói is. Már KETTUNEN észti nyelvkönyvei (Eestin kielen oppikirja és Oppikirja eestin ja suomen eroavaisuuksista) is tartalmazznak Lauseopillisia erikoisuuksia című fejezetet, fontosabb azonban ezeknél KETTUNENNAK az észti mondatrészeket tárgyaló, részletes tanulmánya: Lauseliikmed eesti keeles (Tartu, 1924). — AIRILA MARTTI az észti oratio obliqua használatát világította meg (Viron kielen oratio obliquasta: Suomi V₁₇, 1—58 és különlenyomatként: Vähäisiä Kirjelmä 86. szám. Helsinki, 1935). Ismeretes, hogy az észtben külön igemód (modus obliquus, észtil: kaudne kõneviis) van használatban olyan esetben, amikor a beszélő a cselekvést hallomás alapján ismerteti, azaz a történeteket úgy adja elő, ahogyan azok egy harmadik személy közlése szerint állítólag végbementek. AIRILA elsősorban az úgynevezett titkos oratio obliquával foglalkozik, amelyet nem előz meg mondást jelentő ige. Ez az észti nyelv önálló fejlődésének sajátos, érdekes terméke, amelyet más balti-finn nyelvben nem találunk meg. Használatára előbb az irodalmi nyelvből idéz példákat AIRILA. A *-vat*, *-ja*, *-da*, *-ma*, *-nud* és *-tud* végződésű igenevek szolgálnak a modus obliquus alakjaiként. A köznyelv-

ben leggyakoribb a *-vat* végződésű, jelen- vagy jövőidőre vonatkozó alak, pl. *ta tulevat meile* '(valaki azt mondta, hogy) ő eljön hozzánk', '(úgy hírlík, v. állítólag) ő eljön hozzánk'. A múlt idő kifejezésére vannak egyszerű és összetett alakok is, pl. *saanud* és *olnud saanud*.

A cselekvő személy általában nincs jelölve a *modus obliquus* alakjain. Keletkezésüket participiumos, illetőleg infinitivusos szerkezetekből való kiválás útján magyarázza a szerző.

AIRILA értekezésében sok a tévesen értelmezett példamondat, az észti irodalmi nyelvet sem áknázta ki kellőképp. A *modus obliquus* keletkezésének megmagyarázására jóval mélyebben szántó kutatásokra lett volna szükség. A szerző érdeme azonban a példamondatok összegyűjtése, az észti *oratio obliqua* kérdéseinek felszínre vetése s alakjai nyelvjárási elterjedtségének megvizsgálása.

Maguk az észtek is hozzájárultak nyelvük mondattani sajátságainak egybegyűjtéséhez és rendszerezéséhez: PUUSEPP F., MUUK ELMAR és TEDRE MIKKEL meg PÖLD H. nyelvtanai részletesen tárgyalják az észti leíró mondattant is.

Több rokonnyelv összehasonlító mondattani vizsgálatára eddig ugyancsak kevesen vállalkoztak az észti nyelvészek közül. E téren úttörő jelentősége van TUNKALO E. A. *Alkusuomen genitiivin funktsoista* című monografiájának (= *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 120. rész, 1—2. k. Helsinki, 1908; ill. 1919—20). Ehhez fogható alapos részlettanulmányt még csak egyet ismerek, s ez a helsinki egyetem 1942-ben elhunyt észti lektorának, a költő és irodalomtörténész GRÜNTAL VILLEMNEK (költői nevén RIDALA) a doktori értekezése: *Itämerensuomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä* (Helsinki, 1941).

Mint a címből is láthatjuk, GRÜNTAL könyve azzal a finn nyelvből is ismert jelenséggel foglalkozik, hogy a balti-finn nyelvekben egyebek közti bizonyos cselekvő igealakok mellett egyszámú nominativusban van a tárgy. A finn leíró nyelvtan szerint a legközönségesebb esetek egyike az, amikor az állítmány a felszólító mód egyszámának 1. vagy 2. személyében áll (pl. *syö omena*). Gyakori azonban az az eset is, amikor a tárgy nem közvetlenül az igei állítmányhoz, hanem ennek valamely igenévi bővítményéhez tartozik (pl. *pojan täytyy syödä omena*). Ha mármost az állítmány alaki tulajdonságait (egyszerű vagy összetett, személyragozott vagy igenévi alak), az igei állítmány kifejezte cselekvés minőségét és a tárgy mineműségét (*status objectivus*, st. *limitativus*, st. *resultativus*, st. *spatii*) is figyelembe vesszük, akkor a szempontok sokfélesége következtében igen nagyra nő azoknak az egymástól néha csak jelentéktelenül különböző eseteknek a száma, amelyekben ragtalan tárgy van a mondatban. GRÜNTAL az anyag

ilyenféle differenciálását végre is hajtja, doktori tanulmányában, s így anyaga valamennyi balti-finn nyelv és nyelvjárás, továbbá a régi nyelv bevonásával igen jelentékenyre nő. Végeredménye az, hogy a mai finn nyelvtanoknak azok a szabályai, amelyek az egyszámú nominativusnak cselekvő állítmány melletti, tárgyként való használatára vonatkoznak, főbb pontjaikban közfinn-kori nyelvhasználatot tükröztetnek vissza. Ha a *tehdä* ige jelenti az állítmányt és *b* a tárgyat (ill. összetett tárgy esetén annak egyik tagját), akkor tehát azt mondhatjuk: a ragtalan tárggyal szerkesztett mondatok közül már a közfinn korra nyúlnak vissza az ilyenek, mint *tee tai tehkää b*, *tee tai tehkää kaksi b*: *tä*, *tee tai tehkää puoli b*: *tä*, *tehkäämme b*, *tehkäämme kaksi b*: *tä*, *tehköön t. tehkööt kaksi b*: *tä*. — Gyakori a ragtalan tárgy bizonyos személytelen igékhez kapcsolódó infinitívus mellett is. Az efféle mondat-típusok közül közfinn koriaknak bizonyulnak pl. *A: n täytyy tehdä b* tai *.kaksi b*: *tä*, *A: n pitää tehdä b* tai *kaksi b*: *tä*, *A: n pitää tekemän b* tai *kaksi b*: *tä*, *A: n on tekeminen b* tai *kaksi b*: *tä* (*A* a cselekvő személy neve helyett áll). Más, állítmányul szolgáló, személytelen kifejezések mellett is közfinn kori a ragtalan tárgy; ilyenek: *A: n on tarvis* tai *vajaa tehdä b*, (*A: lla*) *on aika, määra jne. tehdä b*, (*A: n*) *on hyvä tehdä b*.

Felveti GRÜNTAL több helyen azt a kérdést is: mi a magyarázata, hogy a balti-finn, sőt sokszor a többi finnugor meg a szamojéd nyelvekben is a nominativus áll a tárgy eseteként? — Határozott választ nem ad e kérdésre, megkockáztatja azonban azt a feltevést, hogy a tárggyal szolgáló nominativussal szerkesztett mondatok olyan kor maradványai, amelyben a ragozás még ismeretlen volt. A juxtapositio korszakának nevezi ezt GRÜNTAL, — vele szemben a flexio kora (tehát az accusativus is) későbbi fejlődési fokot jelentene (l. 278—9. és 292. l.).

GRÜNTAL könyve nehéz olvasmány. Kemény diót jelent mindjárt terminológiája is, ami kitűnik abból, hogy magyarázatára több mint 30 lapot kénytelen fordítani a szerző. Szerintem azonban egyes fogalmak (pääjäsen, apujäsen, edussana) tisztázása még így sem sikerült kellőképp.¹⁾ Sok egyéb közt elsikkad annak a magyarázata is, hogy az adjunctiv connexio vagy adjunctio segédglosszája (apujäsen) ilyen mondatokban, mint *anna minulle omena* és *anna minulle kaksi omena* mennyire különbözik egymástól. Pedig ez a különbözés a szerző szempontjából nem lehet lényegtelen, hiszen az előbbi mondatban egy tárgyként álló főnév, az utóbbiban pedig egy számnév van nominativusban. Részletesebben és világosabban ki kellett volna fejteni, hogy a

¹⁾ A finn elnevezések helyett NORRÉN eredeti elnevezéseit véve alapul, *pääjäsen* a. m. főglossza, *apujäsen* a. m. segédglossza.

tárgy mint segédglossza összetett is lehet s hogy ennek tagjai milyen viszonyban vannak egymással. GRÜNTHAL elszórt megjegyzéseiből — a finn leíró mondatokat is figyelembe véve — arra a véleményre jutunk, hogy (magyar szakkifejezéseket használva) számnévi (mennyiségi) jelzős tárgy esetén a számnév (a mennyiséget kifejező főnév) az összetett tárgy főglosszája (jelzett szava), az a főnév pedig, amelynek a mennyiségéről szó van, mellékglossza (azaz: jelző, mely a szóban forgó mennyiséget minőségileg meghatározza). Ilyenformán a számnévi (mennyiségi) jelzős szerkezetek mondatbeli viszonyát legalább is objectalis kapcsolat esetén éppen fordítva fogjuk fel a finnben, mint a magyarban meg a finnugor nyelvek többségében. Persze ennek megvan a maga oka: a finnben a mértékjelölő szó a mondatbeli viszony hordozója, a magyarban meg a többi rokonnyelvben pedig azon a szón jelöljük a mondatbeli viszonyt, amelynek részét vesszük (vö. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIV, 149).

Terminológiáját és magát a tanulmánya alapjául szolgáló rendszert jórészt a svéd NOREEN ADOLFTól kölcsönzi a szerző.¹⁾ Általános nyelvészeti tájékozottsága különben feltűnően nagy. Elősegítette ezt nagy nyelvtudása, aminek az egyes balti-finn nyelvek szóba kerülő mondatnani sajátosságainak értelmezése közben is nagy hasznát látta. Származott azonban hátrány is abból, hogy a szerző oly bőségesen ontja irodalmi ismereteit az elméleti kérdések fejtegetése közben: amíg egy-egy problémáról a legkülönbébb kutatók véleményét is megismerhetjük, addig magának GRÜNTHALnak az álláspontját sokszor alig tudjuk kihámozni az ismertetett nézetek tömkelegéből. Szerkezet, stílus tekintetében is nem egy hiányossága van a könyvnek. Hiányzik például a tanulmány céljának olyan világos, szabatos, részletes megjelölése is, amilyent TUNKEL ismertetésében (Vir. 1941:367) olvashatunk. A főfejezetek részleteredményei nincsenek kellőképp kiemelve, összefolynak a másodrangú részletekkel. Rendkívül zavaró, hogy GRÜNTHAL sokszor szinte végenélküli mondatokban fejezi ki gondolatait s az alapgondolat megértését olykor 3—4 soros közbevetett mondatok nehezítik meg. Például a XIX. lapon 14 soros, a XXIV—XXV. lapon 11 soros, a XXVIII—XXIX. lapon 17 soros mondatot olvashatunk. A tudományosságnak ez a közérthetőség rovására történő gyakorlása nem lehet követendő példa.

Minden esetre GRÜNTHAL tanulmánya lelkiismeretes munka. Számos utalást találunk benne a távolabbi rokonnyelvekre, még a szamojédra is, s ezen utalások alapján reméltük, hogy GRÜNTHAL még több tanulmánnyal fog hozzájárulni a finnugor nyelvek mondat-

¹⁾ NOREEN rendszerének rövid ismertetését I. KLEMM ANTAL, A mondatnani elmélete 43—5. l.

tanának megvilágításához. Őszintén sajnálhatjuk, hogy e sokoldalú kutató a tárgyról írt tanulmányának folytatását már nem adhatta ki s terveit immár nem valósíthatja meg.

A másik fontos mondattani tanulmányt, amelyről feladatomból számot adni, KETTUNEN LAURI írta: *Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus* (= SUS. Toimituksia LXXXVI. — Helsinki, 1943. — IX + 576 l.). Mivel a finnen és az észten kívül a többi balti-finn nyelv mondattana eddig még nem volt monografikus feldolgozás tárgya, azt mondhatjuk, hogy KETTUNENNAK ez a most ismertetendő vepsze mondattana, jóformán teljesen ismeretlen területet világít meg a tudomány fáklyájával. E mű előmunkálatai jó pár évtizeddel mennek vissza a múltba. Déli-vepsze anyagát nagyjából még 1917—18-ban, ennek kiegészítését meg a többi nyelvjárás anyagát 1934-ben gyűjtötte a szerző. A gyűjtésben meg egyéb munkálatokban is segítségére volt SIRO PAAVO, akinek a nevét vepsze és cseremis szövegek kiadójaként már régebből ismerjük (vepsze nyelvmutatványai együtt jelentek meg KETTUNEN gyűjtésével, I. SUS. Toim. LXX., Helsinki, 1935).

Eredetileg KETTUNEN nem mondattannak, hanem mondattani példagyűjteménynek szánta feljegyzéseit, mely nem lett volna egyéb, mint a vepsze szótár frazeológiai kiegészítője. Bár tervét később megváltoztatta s jelenlegi formájában mondattani tanulmánynak nevezi könyvét, mégis maga is elismeri, hogy a mondattan elvi kérdéseinek tisztázására több időt kellett volna fordítania s munkája főértékének — úgy látom — ma is a gazdag példatár tartja. Mivel könyve valóban magyarázat és szövetszerű útbeigazítás nélkül szűkölködik olyan esetekben is, amikor arra szükség lenne, meg a rokonyelvekre is inkább csak röviden utal — részletezés és igazoló anyag közlése nélkül, ezért munkáját nekünk is elsősorban mondattani példagyűjteménynek, illetőleg vázlatos leíró mondattannak kell tekintenünk s akként értékelnünk.

A vepsze mondattan két szempontú csoportosításban tárja elénk a vepsze példamondatokat. Az első részben a mondatrészeket vizsgálja végig a szerző, a másik részben pedig azt mutatja be, hogy az egyes szófajoknak milyen szerepük lehet a mondatban. Az első részben az alannyal kapcsolatban pl. ilyen kérdések kerülnek előtérbe: milyen szó lehet alany a mondatban, — állítmányul használt személyragos igealak az alany kifejezőjeként, — teljes és részleges alany, — alanytalan mondatok. Az állítmánynál szóba kerül problémák: az állítmány mineműsége, — egyezése az alany személyével és számával, — állítmány nélküli mondat stb. A szófajokról szóló rész a névszók, az igealakok és a partikulák mondatbeli szerepét tárgyalja. A névszókról szóló részben gazdag példatár szemlélteti az esetek fáját (pl. genitívus, possessívus, subjectívus, objectívus, partitívus, originis stb.). A mondatfajokat tárgyaló fejezetek az egyenes és a függő beszéd, az alá- és

mellérendelés, az ü. n. mondatpótlók, az ellipsis és a pleonasmus kérdéseit világítják meg vepsze szempontból. A kötetet a szórend tárgyalása fejezi be. Ráadásul a vepszék lakóhelyének térképén kívül mutatót is ad a szerző, amely lehetővé teszi a kutatók számára a mitológiai, gyógyászati, vallási, néprajzi stb. vonatkozású példamondatok megkeresését a példák e rengetegében.

E részletek után térjünk rá arra a kérdésre: milyen jellegűek általában a vepsze nyelv mondattani sajátosságai? — KETTUNEN nem ad könyvében semmiféle összefoglalást, kíséreljük meg tehát magunk valamilyen összkép megrajzolását.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a vepsze mondat szerkezete, a vepsze kifejező eszközök összesége és ezek egymásba kapcsolásának módja — a vepsze nyelv fonetikájában és szókészletében erősen érezhető orosz hatás mellett is — ma is határozottan balti-finn jellegű. A vepsze alakrendszer nagyjában megegyezik a finn és a többi balti-finn nyelvvel s általában ugyanazt a funkciót tölti be, mint az utóbbiak alakrendszere. Ebből következik az is, hogy ilyenformán a finnből és az észtből ismert számos mondat szerkezet, kifejezés mód, vonzat stb. közfinn eredetűnek bizonyul. Az ilyen vepsze-egyéb balti-finn mondattani egyezések száma oly nagy, hogy felsorolásukba nem is bocsátkozhatunk bele. Lássunk mégis a legfontosabb jelenségek köréből egy példát: hogy alakul a tárgy eseteinek használata? — Hogy a teljes és a részleges tárgy kifejezésére a vepszében is külön esetek szolgálnak, a többi balti-finn nyelv ismeretében egészen természetes. A teljes tárgynak a vepszében is két esete van: az -n ragos (genitivussal egyalakú) és a ragtalan (nominativussal azonos alakú) accusativus. Habár vannak is nyomai különnyelvi fejlődésnek, mindkettő általában akkor használatos, amikor a finnben. Nagyjából ugyanezt mondhatjuk a részleges tárgy esetének, a partitivusnak a használatáról is.

Persze szép számmal vannak olyan mondattani kapcsolatok, kifejezés módok is, amelyek a vepszen kívül csak egy-egy balti-finn nyelvben vannak meg. Ilyen egyezések legnagyobb számmal talán a vepsze meg a karjalai nyelvjárások között állapíthatók meg. Nem hiányoznak továbbá a vepsze nyelv különletében keletkezett mondattani szerkezetek és kifejezés módok sem. Ezek kétfélék: részint a vepsze nyelv önálló hajtásai, részint orosz hatás eredményei. Hogy mikor mivel van dolgunk, azt sokszor nem mondja meg, illetőleg nem tudja eldönteni KETTUNEN. De ezen nem is csodálkozhatunk. A mondattani jelenségek körében nagy szerepe lehet a párhuzamos fejlődésnek. Egymástól távol eső nyelvekben is keletkezhetnek olyan kifejezés módok, amelyek nagyon hasonlítanak egymásra, habár semmi esetre sem lehetnek egymással genetikai kapcsolatban. Az ilyen egyezések magya-

rázata abban van, hogy társadalmi fejlődés egy-egy fokon a legkülönb-félébb nyelveket beszélő népeknél is lényegében egyforma, s a szemlélet azonossága bárhol létrehozhat egyforma kifejezőmódokat (vö. RAVILA: Vir. 1943:247). A nyelvrokonság kérdéseiben éppen ezért nincs a mondattani egyezéseknek akkora fontossága, mint a hangtani megfeleléseknek és az alaktani egyezéseknek.

Minden esetre lássunk azonban példát a finntől való külön-
zésre, azaz vepsze különnyelvi sajátásra is. Ilyet egyebek közt az ige-
alakok területén találhatunk. Amíg a finnben és az észten az imper-
fectum, a perfectum és a plusquam-perfectum használati köre szigo-
rúan elkülönül egymástól, addig a vepszében az imperfectum-alakok
pótolhatják a perfectumot és a plusquam-perfectumot is, tehát a mult
idő általános igealakjaiként szerepelnek. KETTUNEN szerint ez a helyzet
az oroszban is, ezért valószínű, hogy az imperfectumnak a többi mult-
alak rovására való elterjedésében orosz hatást kell látnunk. — Érde-
kes különnyelvi fejlemény az is, hogy az általános vagy — mondhat-
juk — határozatlan declinatio mellett külön határozott declinatio kör-
vonalai kezdenek kibontakozni. Az utóbbi a mordvin határozott decli-
natiohoz hasonlóan alakul: a *se (ne)* mutatónévmás bizonyos esetek-
ben (vö. finn *poika se vain laulaa*) oly szorosan kapcsolódhatik a
megelőző főnévhez, hogy hangsúlyát elveszti, s ilyenkor a határozott
névelő jelentésmódosító szerepét töltheti be, pl. *akaa-se mužik-se
pitäräs* 'vaimon mies (se) on Pietarissa'.

Nyilvánvalóan orosz hatás, hogy a vepszében sokszor olyankor
is melléknévképzős jelző áll, amikor a többi balti-finn nyelvben geni-
tívusban levő főnév áll jelzőként, pl. *mešsahne ižand iškob, tar-
biš puštoda* 'metsänhaltija' ('metsäinen isäntä') iskee, täytyy tehdä
taikoja'. — Gyakran orosz hatásnak fogható fel, de eredeti sajátosság is
lehet, a létige hiánya bizonyos esetekben, pl. *saragāne tšoma kala*
'salakka on hyvä kala'.

KETTUNEN ismertetett tanulmánya általában ugyanazt a mondat-
tani rendszert és felfogást tükrözi, mint már a Lauseliikmed eesti
keeles. Világos beosztásával és hatalmas anyagával kitűnően alkalmas
ez a könyv arra, hogy segítségével a finn (és az észti) nyelv ismerője a
mai vepsze nyelv mondattani sajátosságai közt eligazodhassék. Kívána-
tos volna a többi kis balti-finn nyelv mondattanának hasonló kidolgo-
zása is. Ezek a már meglévő finn és észti leíró mondattanokkal együtt
kellő alapot nyújtanának a balti-finn nyelvek összehasonlító mondat-
tanának megírásához. — A vepsze mondattan újabb bizonyossága KET-
TUNEN jól ismert, rendkívüli anyaggyűjtő képességeinek is, amelyekkel
a balti-finn nyelvek megismertetéséhez nagyobb mértékben járult hozzá,
mint bárki más. Szép tette a szerzőnek, hogy művét KANNISTO ARTUR
emlékének szentelte.

LAKÓ GYÖRGY.

GLOBUS
NYOMDA N. V.
BUDAPEST

